

régi(j)óvilág

REGIONÁLIS HONISMERETI SZEMLE

IV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM • 2009. JÚNIUS • TEMESVÁR

A TARTALOMBÓL:

100 éve született Radnóti Miklós

ARCÉL

(3) POMOGÁTS BÉLA: Otthon a költészetben és a hazában

(5) TURI TIMEA: Hazugság és formahűség

(8) SZEKERNYÉS JÁNOS: „Szerbia vaktetejéről bús otthoni tájra” ...

EMBERKÖZELBEN

(20) SZEKERNYÉS JÁNOS: Széphistóriák és famesék - 125 éve született Markovits Rodion

KÁRMENTŐ

(25) JANCsó ÁRPÁD: Temesvári zsinagógák

(32) SZEKERNYÉS JÁNOS: Izraelita tanintézetek a Bánság szívében

(36) VICZE KÁROLY: A temesvári izraelita hitközség rövid története

(40) PUSKEL PÉTER: Remények, félelmek, emigráció

HÍDVERŐ

(49) VICTOR NEUMANN: A bánsági zsidóság története (részlet)

LAJSTROM

(51) SZEKERNYÉS JÁNOS: Temesvár sokoldalú és tevékeny plasztikusa Varga Luigi István

„...amíg csak élhet,
formában beszél
s arról, mi van, -
ítélni így tanít.”



Radnóti Miklós Á LA RECHERCHE...

Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek!
Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján?
hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fürge barátok a szépszemű karcsú pohárból?

Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó zöld
jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és
éltek a holtak s otthon voltak a foglyok, az eltűnt
drága barátok, verseket írtak a rég elesettek,
szívükön Ukrajna, Hispánia, Flandria földje.

Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a tűzben,
s harcoltak, csak azért, mert ellene mit se tehettek,
s míg riadozva aludt körülöttük a század a mocskos
éj fedezéke alatt, a szobájuk járt az eszükben,
mely sziget és barlang volt nékik e társadalomban.

Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak,
dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön,
s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben,
némán, mert tudták, az a harc, az az ő ügyük ott lenn, -
s most a szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben.

S volt ahová... mindegy. Hova tűntek a bölcs borozások?
szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstöredékek,
és szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők
ajka körül s szeme alján; elnehezdedtek a tündér-
léptű leányok a háború hallgatag éveiben.

Hol van az éj, az a kocsma, a hársak alatt az az asztal?
és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?
hangjuk hallja szívem, kezem őrzi kezük szorítását,
művük idézgetem és torzóik aránya kibomlik,
s mérem (néma fogoly), - jajjal teli Szerbia ormán.

Hol van az éj? az az éj már vissza se jó soha többé,
mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már. -
Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyában
és beleiszznak majd a poharunkba, kik eltemetetlen,
távoli erdőben s idegen legelőkön alusznak.

POMOGÁTS BÉLA

Otthon a költészetben és a hazában

— Radnóti Miklós születésének 100. évfordulóján —

Radnóti Miklós egész életében otthonra vágyott. Nem kerülte a harcot, a szellem csatáit, noha tudta, hogy ellenfelei vajmi ritkán vívnak tiszta fegyverekkel, a végső érv gyanánt mindig nyers erőszakhoz folyamodnak. Mégsem a küzdelemben kereste azt a közeget, amelyben megvalósíthatja igazi önmagát. Otthon akart lenni az országban és az emberi létben, s a történelem minél vadabb mozdulatokkal söpörte félre ennek az otthonosságnak a lehetőségét, ő annál konokabb szívvel próbálta megépíteni, a sors ellenére, emberi otthonát. Otthont keresett a természetben, a fák és füvek bukolikus világában, megálmódott theokritoszi pásztorok között. Otthont keresett a szerelemben, ifjú hitvese oldalán. Otthont keresett a könyvek birodalmában, elmerülve régi magyar vagy modern francia költők verseiben. Otthont keresett az irodalomban, az irodalmi életben, megértő társakra várva, méltó feladatokra készülődve. Nyugalmas emberi sorsra vágyakozott, arra, hogy békében végezhesse alkotó munkáját.

Az otthonépítés műve, úgy tetszett, már-már sikerült. Sorsának tragédiája volt, hogy az ifjúság otthonkereső küzdelmei után éppen akkor vélte megtalálni szellemi otthonát, midőn erőszakkal ragadták el a birtokba vett világból, abból a közösségből és atól a munkától, amelyet magáénak tudott, amelyhez minden idegével ragaszkodott. A világra zúduló erőszak és a háború az ő otthonát sem kímélte, feldúlta a béke törekeny szigetét, magának követelve a költő életét. Radnóti korán megérezte a fenyegetést. Már ifjúságának idillikus költészetében volt valami szorongásos érzés: a tiszta tájat feldúló vihar előérzete. Később pedig, ahogy férfivá érett, valóságos történelmi fenyegetésekkel szembenézve kellett helyzetével számot vetnie. Elkerülhetetlen végzetet érzett maga fölött, hatalmat, amely kegyetlen közönnyel tör az élet ellen, és az ő ifjú életét is veszélyezteti.

Kora ifjúságában fellázadt környezete ellen, minden társadalmi és költői konvenciót elutasított. A lázadó remények magaslatáról nem volt könnyű eljutni arra a másik magaslatra, amely végül a szellemi ellenállás bástyája lett, amelyről széles kitekintés nyílt a közeljövő véres fejleményeire. Radnóti messze tekintett, költészetét sötét jóslatokkal volt terhes, korán megérezte azt, hogy iszonyú történelmi katasztrófa közelít. A vihar sötét függönye mögött mégis megsejtette a távoli béke reményét. Keserves

tapasztalataival és még keservesebb balsejtelmeivel küzdve vált szelíd moralistává: először talán az ószövetségi szentkönyvek, végül azonban az evangéliumok sugallata szerint. Radnóti, mint ez köztudomású, kedves tanára, Sik Sándor hatására már érett férfikorában vette fel a keresztséget, de ezt megelőzően már magába fogadta a keresztény szellemiséget, és ahogy utolsó verseinek egyike, a *Nyolcadik ecloga* tanúsítja, végül is a krisztusi tanításban találta meg a vigasztaló reményt.

A szellemi távlatokért, amelyek megnyíltak előtte, akár a régi mítoszok vagy a keresztény legendák



Radnóti Miklós

hőseinek, szenvedéssel, végül életével kellett fizetnie. A férfikor költészete ezt a szenvedést és áldozatot fejezte ki. Naponta megújuló drámát mutatott, mindinkább növekvő drámaiságot és veszélyt tudat. Radnóti Miklós költészetét a közlő történelmi katalizmak sötétje festette, a halál egyre jelenvalóbb képe szötte át.

A verseit átható halálfélelem több volt, mint közönséges szorongás a várható történelmi katalizmak előtt. Nem voltak kétségei az iránt, hogy az Európát hamarosan elborító háború számtalan áldozatot követel, és ő maga is az áldozatok közé kerül. Sötét jóslatait nem egyszerűen a költői érzékenység magyarázza, hanem történelmi tudatosság is: az, hogy pontosan ismerte az ellene irányuló erőszak természetét. Mágikus költői erővel, nem egyszer látomásos érzékenységgel, mégis tárgyilagos helyzetismerettel vetett számot saját végzetével, egyszersmind háborúba taszított hazája sorsával.

A haláltudat iszonyú szorítása szüntelen védekezésre kényszerítette eszét és szívét. Védelmet keresett az üldözők mind szorosabb gyűrűjében, noha egyre biztosabban tudta, hogy már nincs védelem. Belső erőforrásokat kutatott, az önvédelem és az ellenállás támaszait. Hogy majd teljes emberként, félelem nélkül, ép érzékekkel lépjen a "meredek útnak" arra a végső szakaszára, amelyen, tudta, el kell indulnia. Ezért gondozta olyan makacs ragaszkodással erkölcsi javait: a felesége oldalán megtalált otthonát, a költői és műfordító műhelyben szerzett önbecsülést, a szülőfölddel és a nemzeti hagyománnyal kialakított termékeny kapcsolatot. Végezte dolgát, számot adott történelmi tapasztalatairól, tiszta emberi szóval tiltakozott a barbár erőszak uralma ellen.

A minden tartalékában mozgósított lélek valóban vállalni tudta az ellenállást, humánus eszményeinek védelmét. Ennek az ellenállásnak a fegyvere és mértéke Radnóti számára mindvégig a költészet maradt. Személyes drámájának végső kifejtéséig vállalta a tanúságot tevő férfi fegyelmét és az ítélkező bíróság szerzetét. Az alkotó munka erkölcsi kényszere a magyar szellemi ellenállás rendjébe igazodott, abba az erkölcsi rendbe, amelynek Babits Mihály volt a mestere. Radnóti sokszor érezte magányosnak magát, valójában mégsem volt egyedül. Irodalmunk humanista szellemű egysége a háborús években bontakozott ki igazán. Ebben az irodalmi egységben és ellenállásban vállaltak szerepet az ő versei is: a *Száll a tavasz*, a *Sem emlék, sem varázslat*, a *Levél a hitveshez*, az *A la recherche* és az *Eclogák*. Ezek a versek sajnálatosan ritkábban szerepelnek manapság a pódiumokon, holott Radnóti költészete ma is régi fényében ragyog, és a költői divatok változása nem terelheti el az érdeklődést erről a költészetről, amelynek erkölcsi biztonsága és művészi értéke a jelenben is szellemi erőforrás lehet.

A személyes sors lírai krónikái ezek a költemények, egyszersmind közösségi vallomások is: kevés szó esik mostanában arról, hogy ebben a nagyon is személyes jellegű, a személyes megpróbáltatásokat és tragédiát rögzítő versekben Radnóti egyszersmind a magyar (mondjuk így:) "hazafias" költészetnek is új értelmet adott. A hazához fűződő elemi kötelekekről a fasizmus mindent elborító áradata következtében kellett vallomást tennie. Nemcsak neki, költőtársainak is, hiszen azok a költők, akik korábban természetesnek érezvén magyarságukat, nem akartak hivalkodni hazafiúi érzéseikkel, most ihle-

tett vallomásokban tárták a világ elé nemzeti elkötelezettségüket. Ekkor írta Babits Mihály *Aldás a magyarra* és *Ezerkilencszáznegyven*, József Attila *Hazám* és *A Dunánál* című verseit. "Most érzem, hogy sorsom a hazámnak sorsa" - vallotta Babits; "édes Hazám, fogadj szívedbe, hadd legyek hűséges fiad" - kérte József Attila. Babits is, József Attila és mellettük más költők is elhatárolták hazaszeretetüket attól a hazafiságtól, amelyet az államhatalom vagy éppenséggel a radikális jobboldal hirdetett, és amely végül halálos veszedelembbe: a háborús vereségbe hajszolta az országot. Illyés Gyula nevezetes költeménye, a *Haza a magasban* a szellemi haza és a kulturális folytonosság eszméjét állította szembe a hivatalos "nemzeti ideológiával": "Dörmögj, testvér, egy sor Petőfit, / köréd varázskör teremtődik". Vas István verse, a *Menekülő múzsa* pedig éppenséggel az "irodalmi Magyarországon" jelölte meg az igazi hazát: "Te egyetlen hazám, te szépséggel teli / Nem jel arcod az, mely szívem élő vágya, / Szerelmem Magyarország, a képzeletbeli, / Arany, Balassi, Zrínyi, kurucok szebb világa". Az őt kiközösítő, majd rabságba hurcoló, végül elpusztító hamis és átmeneti országgal szemben Radnóti Miklós is az "örök Magyarországon" kereste és találta meg az igazi hazát.

A patrióta vallomások részben védekező és védelmező szerepet kaptak, minthogy az országra törő rontás: a nemzetiszocialista német hódítás ellen kellett oltalmazniok a nemzeti függetlenséget és a magyar kultúra történelmi értékeit. Részben azonban konstituáló és elhatároló jellegű volt, minthogy a fasizmus magyarországi ügynökeinek és szövetségeseinek hamis ideológiájával szemben meg kellett fogalmazniok a magyar nemzeti tudat igazabb eszményeit. A szellemi ellenállás hazafias költészete tiszta és biztos forrásokból meríthetett, e költészet a magyar történelem és művelődés demokratikus hagyományából táplálkozott, és a népi magyarság eszményét tűzte maga elé. Az a nemzeti tudat és hazafiság, amelyet Radnóti Miklós kialakított, szöges ellentétben állt a fasizmus fékevesztett nacionalizmusával és embertelen faji elítélésteivel. A dolgozó nép szabadságát és felemelkedését állította patriotizmusának tengelyébe, a demokratikus Magyarország történelmi távlatában gondolkodott, és hevesen tiltakozott az uralkodó hatalom hamis ideológiája ellen.

Az ifjúság otthonkereső küzdelmei után éppen akkor fedezte fel a maga szellemi otthonát, midőn erőszakkal ragadták el a végre birtokba vett világból, abból a közösségből és attól a tevékenységtől, amelyet a magáénak tudott, amelyhez minden idegével ragaszkodott. Otthonra talált a körülötte élő szűkebb közösségben és a szellemi ellenállás harcosai közt, de otthonra talált a magyar nyelvben és kultúrában is. Kazinczy Ferencet, Arany Jánost, Babits Mihályt érezte igazi rokonainak, mindennél erősebb és elevenebb rokonság fűzte a magyar irodalomhoz és történelemhez. A nyelv, a hagyomány és a közösségi tudat jussán tudta magyarnak magát, morális köteleknek és jognak érezte a nemzeti közösséghez való tartozást. Mint történelmünk és irodalmunk klasszikus hősei, ő is tudatában volt annak, hogy a nemzet mindig abból az erősebb morális kötelekből épül, amit kultúra, a hagyomány és a közös sors vállalása terem. Őket vállalta, általuk tudhatta igazán és teljesen magyarnak és hazafinak magát és őket fejezte ki nemes őszinteséggel a magyar patriotizmus egyik legszebb költeményében, a *Nem tudhatom* soráiban.

Személyes tragédia, egyszersmind történelmi bizalom szötte át Radnóti Miklós költeményeit. Maga a költő reménytelennek tudta személyes sorsát, annál erősebb reménnyel fogódzott népe sorsába. Csöndes alázattal és lemondással tett vallomást arról, aminek szorongó szíve szerint be kellett következnie, de annál erősebb bizalommal jelölte ki a jövőben verseinek helyét. "Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj" – írta a *Nem tudhatom* soraiban,

mondhatnám, máig ható érvényességgel. Elutasította az erőszakot, a szülőháza köznapi világára és saját emlékeire figyelve határozva meg viszonyát azzal az országgal, amelynek nevében megfosztották mindentől. Vallomásos és személyes költészetét ennek a végső önazonosításnak rendelte alá, midőn magas erkölcsi elvek nyomán jelölte ki saját helyét a magyar nép közösségében.

TURI TÍMEA

Hazugság és formahűség

Az *Ikrek hava* mint az önéletírás születése

Radnóti Miklós legismertebb prózai munkáját az életmű lírai mérlegén szokás megítélni. A költő emlékezete azonban nem csupán a különleges lírai teljesítmény miatt homályosíthatja el a prózaíróét, hanem azért is, mert az *Ikrek havában* meghatározó a lírai modalitás: sőt, mint majd látni fogjuk, az *ikrek hava* Radnóti költészetszemlélete vonatkozásában is jelentős. Az életműben való elhelyezés igénye ugyanakkor a műveket motivikusan is meghatározó traumák viszonylatában vizsgálja a kisregényt. „Az *Ikrek hava* Radnóti gyerekkori traumájának utolsó és legteljesebb feldolgozása, költővé válásának elbeszélése”, olvassuk Ferencz Győző monográfiájában¹. Ferencz szerint Radnóti alapvetően vallomásos költésze a „nyelvi önmegalkotás hatalmas kísérlete”, a művészi alkotás eredőjévé így a traumatikus élmények feldolgozása válik. Radnóti születésének és gyerekkorának személyes traumája így az életmű negatív ihletője, csupán közvetett módon kibeszélhető, tehát kibeszélendő fájdalomnak tűnik. A közelgő és értelmetlen, tehát értelemadást igénylő saját halállal való szembesülést pedig többen hozzák kapcsolatba a korai megrázkódattal: az *Ikrek hava* ebből a szempontból a két trauma találkozási pontjaként értelmezhető.

Ferencz megállapításai szerint az *Ikrek havának* zárzata azt mutatja meg, a trauma feldolgozásának eredményeképpen „hogyan született [...] a halálból költészet”. A költővé válás genealógiájának tekinthető olvasat szerint az *Ikrek hava* „ugyanazt mondja el prózában, mint a versek, különösképpen az utolsó évek versei: a halál traumájával a költészet terápiája szegezhető szembe, a testi-lelki pusztulással szemben a költészet képes ugyanis a megformált, értelmes életet felmutatni”. Ferencz elemzése annyiban mindenféleképpen kiegészítésre szorul, hogy ez az „ugyanaz” miként módosul a prózai elbeszélés által.

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy az *Ikrek hava* mint napló, naplót imitáló szépirodalmi mű, miként vélekedik saját vállalt feladatáról, a hazugság mint motívum feltűnően gyakori előfordulása is árulkodó lehet. Már a kisregény első emlékeként Ági úgy meséli el egy katona kivégzését, hogy bátyja azt hazugságnak nevezi. Ezt a jelentős szövegrészt hosszabban is érdemes idézni.

„Ági meséi mindig csodálkozással töltöttek el, s ez a csodálkozás gyakran nyomta el a dühöt, de most kitörtem. Most előttem fejlődött, nőtt óriássá a hazugság, nemcsak az izgalmas továbbfejlesztés tanúja voltam, hanem valóságos művészi teremtés, a közös élmény szinte eltűnt, s ez felizgalt. Úgy éreztem most már, hogy semmi sem igaz az egészből. Ági találta ki. Ági találta ki az egészet, délután se volt még, s ez nem vacsora most, csak ebéd. A délután megrendített, és épp ezért a tudat mélységeiben lappangott immár, múlt volt, vagy múlt se volt már, álomi időtlenségben élt a többi bujkáló emlék között a mélyben, ahonnan lassan bukik majd ki apró villanásokból, ízekből, illatokból, mozdulatokból s hangokból, hangokból rakódik újra össze, végelegesen, hűen és örökre.”

Az idézet az emlékezés leírása szempontjából is fontos: az álomi időtlenségbe száműzött, traumatizált emlékeket az emlékezés rendezheti újra. Az emlékezés és az emlék térideje közötti különbség az *Ikrek hava* retrospektív elbeszélését is érinti, az Ági ál-



Radnóti-szobor

tal eltorzított emlék pedig ugyancsak a halál elbeszélésének mese általi súlytalanná tétele, ahogy az *Ikrek hava* egésze is a gyászmunka lehetőségeivel szembe-sít. Az este felidézett emlék, ami csak szinekdochikus részlelményeken keresztül mutatkozik meg a tudat számára, az „álomi időtlenségben” bujkál. Radnóti a felnőtté válást veszteségként megmutató versei – például a *Mivégre* vagy a *Gyerekkor* – a gyerekkori fantazmagóriák megelevenítésével idézik meg, a felnőttkor ezekből az álomszerű képzetekből való kijózanodás: a régmúlt álmával a jelen ébrenléte áll szembe. A *Mint észrevétlenül* című vers a felnőtté válás határhelyzetét ugyancsak különböző tudatállapotok közti váltásként jeleníti meg, itt azonban a jelen felnőttisége válik álomszerűvé, igaz, annak kábasága miatt: „Mint észrevétlenül álomba hull az ember, / úgy hull az ifjúkorból a férfikorba át”. Ezek a versek tehát a gyerekkorra és a felnőttkorra olyan tudatállapotokként tekintenek, melyek közül akár az egyik, akár a másik rendelkezik az álomszerűség vagy ébrenlét attribútumaival, egymást kizáró természetük mutatkozik meg, egyszerre mindig csak egy mintázatot tekinthetünk elsődlegesnek. Az idézett versekben azonban akármelyik idő tételződik álmoként, két jelenség változatlan marad: mindig a gyerekkor, a múlt érződik igazabbnak, érvényesebbnek, valamint mindig az elbeszélés jelen idejű perspektívája mutatkozik meg álomszerűként.

Az emlékezés és az emlékezett közötti különbség látszólag azért fontos, mert az idősíkok egyneműsítéséhez járul hozzá. Radnóti naplójegyzete szerint a „jelen idejű múlt” ábrázolása volt az *Ikrek hava* célja, Ferencz pedig a Bergson-hatás kapcsán a „jelenben ható múlt” jelentőségéről beszél. Finom megfigyelése azonban, amely szerint mivel az elbeszélés „magában foglalja a megírás folyamatát, [...] a mű végére a korábban jelenként elbeszélte események is múlttá válnak”, önkéntelenül rámutat egy a szerzői intencióhoz hasonló, attól mégis eltérő hatásra: arra, hogy az *Ikrek hava* nem (csak) a jelen idejű múltból, sokkal inkább a múlt idejű jelenről tanúskodik. A különböző idősíkok egyneműsödésében nem az örök jelen, hanem az örök múlt a domináns: ez az emlékezés uralhatatlanságát sejteti egy olyan a mindennapi tapasztalásnak ellentmondó alapállással, amely szerint nem a jelenből, hanem a múltból szemlélünk, és nem az ébrenlét, hanem az álom a mindenkori magától értetődő nézőpontunk.

Így más megvilágításba kerül a hazugság motívuma is. Láthattuk: a gyermeki hazugság a művészi teremtéshez válik hasonlóvá, a két jelenség közötti hasonlóság a közös élmény eltűnése,² Agi hazugsága így az *Ikrek hava* metafiktív foglatának tekinthető, hiszen az *Ikrek hava* egyik fő kérdése, hogy elbeszélhető-e hűen egy gyerekkor, ami valójában hazugságra épül. Az *Ikrek hava* lényegének a leleplezés, az eszmélés állapotát szokás említeni, ez azonban a kisregény zárataként beszélődik el, az oda vezető út legalább annyira fontos: így szempontból válik fontossá Agi hazugságának megítélése. Az elbeszélő emlékezése ugyanúgy egy katona kivégzését beszéli el, ahogy Agié: a katona halott, tehát tartalmilag nem hazudik Agi, a kivégzés módozataiban azonban valóban valótlanok tűnő állít. Agi meséje látszólag tetézi a brutalitást, valójában azonban egy megszokott mesei elbeszélésbe írva hatástalanítja a traumát, így teszi elbeszélhetővé az átélhetlent. Ebben pedig különbözik Agi elbeszélése az *Ikrek havától*, amely nem hatástalanítani, hanem megoszthatóvá próbálja tenni az élményeket. Azt, hogy Agi hatástalanító mechanizmusa mennyire hatékony, az apa mosolygó reakciója és a báty heves tiltá-

kozása egyaránt megmenti a : mintha egyikük se hinné el Agi meséjét, a formai hazugság az állítás tartalmi érvényességét is kétségbe vonja. A báty tiltakozása ezzel is összekolható, nem (csak) azért dühös, mert Agi hazudik, hanem mert nem hazudik. Pontosabban nem azért hazudik, hogy olyat mond, ami nincs, hanem azért, hogy úgy mondja, amit mond, hogy azt nem lehet elhinni. A báty úgy érzi, mintha semmi sem lenne igaz az egészből, a közös élmény szinte eltűnik – eltűnik épp úgy, ahogy a kivégzésre rohanva maga Agi tűnik el a báty szeme elől, azaz: ahogy a visszaemlékező elbeszélés tekintete elől tűnik el a múlt. Az elbeszélés Agit több helyen is rokonítja az elbeszélő helyzetével: például Agi „te vagy a hazug” visszavágásával. Az identitások egymásra utaltságában gyökerező szabad felcserélhetőség az eredet traumatikus megismerését előlegezi meg, ugyanebből az azonosíthatóságból következhet a híres, „most azt sem lehet tudni, hogy én haltam-e meg vagy a testvérem” kérdés is.

A „te vagy a hazug” visszavágása nem csak azért tekinthető igaznak, mert minden elbeszélés torzít az emlékeken. A hosszabb idézet alapján látszik: a megrendítő emlék útja az álomi időtlenségből a hű öröklét felé vezet. A két atemporális kategória között mégis van különbség; az időtlenség mint eredet: a semmikor, az öröklét mint végcél: a mindig. A kettő közötti átalakulás az érzékek rendszerezésében nyilvánul meg, ez a prousti ihletésű gondolat azonban nem csupán az idő múlásának mindent uraló természetéről, de az időn való felülkerekedés kísérletéről is számot ad.

A hazugság *Ikrek hava*-beli felfogása szorosan összefügg a Jean Citadennel való párbeszéddel. Az elbeszélő és Jean vitájának középpontjában a formahűség problémája áll. Jean a franciák gyakorlatát védelmezi, amely szerint lehetséges verset prózában fordítani, sőt, valójában csak így lehet, mert egy fordításnak hűnek kell lennie. A forma másodlagosságának szemlélete mintha a forma tiszteletben tartásában gyökerezne: a vershez való hűségnek be kell ismernie, hogy a műfordítás mindig csak visszénye lehet az eredetinek. Jean vitapartnerre ezzel szemben a formahű fordítás mellett érvel („hát lehet hű egy formátlan vers?”), ám mivel a minden részletre kiterjedően hű fordítás nem lehetséges, eredetivel egyenértékűt szükséges alkotni, „a vers egésze nem szenved akkor”. A Radnótiaval azonosítható elbeszélő véleménye szerint mivel a forma is a megnyilatkozás része, a formaváltás mindig hazugság, épp ezért a jó fordításnak az egészhez kell hűnek lennie. Ezt a kisregény egészéhez látszólag kevésbé kapcsolódó párbeszédet az *Ikrek hava* vállalását érintő metafiktív szövegrésznek tekinthetjük. Az *Ikrek hava* is az emlékek lefordítására tett kísérlet, amennyiben a fordítás nyelvi transzponáció. Az *Ikrek hava* az elbeszélő által vallott egészlegesség elve szerint pedig úgy lehet formahű fordítása a saját élet történetének,



5

2009. május

hogy nem az emlékekhez, hanem az emlékezés folyamatához kíván hű lenni. Nem az emlékek, hanem az emlékezés leírásának pontossága a szöveg tétje: ebből a szempontból a nem lineáris időszervezet és az asszociatív narratív struktúra válik az ábrázolás tárgyává.

Az *Ikre*k hava azonban többet, pontosabban mást (is) tud, mint az elbeszélője, aki a *Holló* „nevermore”-refrénjének Tóth Arpád-fordítását, a „sohamár”-t idézi, hogy bebizonyítsa, van hangalakjában is hű fordítás. A hangalak, mivel maga is forma, a szépirodalmi alkotás elsődlegesen fontos jellemzője az *Ikre*k hava költészetszemléletében, amely szerint a költői teremtés nem tűnik másnak, mint az elmében, a külvilágban már eleve létező hangingerek értelemadó összeszerkesztésének. Többnyire auditív ingerek segítenek a felidőzésben, az álombeli időtlenségéből való előcsalogatásban: „Karomra hajtom a fejem. Az asztalból zúgást hallok, nedves szél fű lombok között.” A hang egyszerre ihletője az emlékezésnek és anyaga az irodalmi alkotásnak, az *Ikre*k hava elbeszélésében azonban másképpen is megjelenik a hangzás átlényegülése. A traumák művészet-teremtő feldolgozásán túl Radnóti kisregénye az efféle művészet természetéről is számot ad.

Az igazsággal való első fájó találkozást, hogy az édesanyjának hitt nő valójában nem édesanya, magának a kisfiúnak a szavak általi, de szavakon túli zsarolása provokálja ki.

„– Akkor hazamegyek! – Eszem ágában sincs hazamenni, [...] de zsarolni akarok. A gyöngye tiltakozás megvadít, folyton hangosabban szótárgalom, majd üvöltöm a két mondatot, [...] a mondat összefolyik, az értelmet adó szünet eltűnik, már értelme sincs, egyes részek letöredeznek a folytonos ismétlésben, már csak a hangzás fontos, a zaj, amit csinálok.”

A származással kapcsolatos második, traumatikus felismerés után következik az a szövegrész, ami miatt költői alkotás eredettörténetének is tekinthető a kisregény.

„S akkor elkezdődött valami, amiről csak verset lehet írni... [...] Te maradtál meg? vagy a másik? Megölted őket – beszélt a hang, megölted őket, megölted őket, megölted őket, megölted őket, megölted őket...”

Az „amiről csak verset lehet írni” a költészet elsoőbbőségét hirdeti a hétköznapi tapasztalással és a prózával szemben egyaránt. Feltűnő azonban az is, hogy a költészet születése hogyan elevenedik meg e lapokon: a „megölted őket” belső hangja szünet nélkül kíséri a főszereplőt, az önvád állandóságát sejtetve, a szavak látszólag önkényes szegmentálása azonban nem csak a megrendülést jelzi. A nyelv ugyanis nem csupán feldolgozza, tehát megírja, de szét is írja a traumát: a tagolás egyben ritmizálás, az önváddal azonos hangsor pusztán hangsorrá válik, ahogy az „akkor hazamegyek” mondatnak tűnik el a jelentése. A jelentéssel való szembesülés vágya, a jelentés nyomatékosítása eképpen rejti el, teszi hozzáférhetetlenné a jelentést. A költővé válás tehát a rendezetlen hangok elrendezése, ezzel összefüggésben pedig – mivel a hangnak mint formának és a jelentésnek belső összefüggése sugallt – a világ rendezetlen jelenségeinek az elrendezése, ezáltal lehet a trauma feldolgozása. A „megölted őket” hangsor széttöredezése azonban épp azt mutatja meg, ahogy a traumatikus tapasztalat eltorzul, alkalmatlanná válik a szembesülésre, miközben a kimondás transzformációin keresztül esztétizálódik.

Ahhoz hasonló ez a metódus, ahogy François

Truffaut szintén önéletrajzi ihletésű Doinel-filmjeinek egyikében, a *Lopott csók*okban Antoine a tükörben szemléli önmagát, próbálgatva saját és a neki tetsző nők nevét, egymás után versként vagy inkább zeneműként zsolozsmázva azokat, mintha a hang összeillése lehetne a megoldás, kit is válasszon. Ennél is fontosabb azonban, hogy a jelenet végére a saját név szüntelen és feszült ismétlése közben egy pillanatra eltűnik az Antoine Doinel név szegmentálhatóságának határa, új és esetleges határok sejlének fel a hangok megszakíthatatlan sormintájában. Ez a jelenet Doinel tükör általi megkettőzésével, a tükörképpel való szembesüléssel, a tulajdonnév ismétléseivel az önéletrajzi elbeszélés érvényességét teszi kétségessé: az identitást biztosító, már eleve tárgyiasító név nyomatékosítása közben épp az identitás egységéért nem szavatolhat immár többé, a szembesülés igénye lehetetlenné teszi az én felépítését.⁹

Hogyan kapcsolható mindez a Jean Citadennel folytatott vitához? Az elbeszélő azért méltatja Poe megoldását, mert „ez a szó sejtet valamit, visszaad valamit a káromlás hangjából”, ezért jó fordítása a „nevermore”-nak a „sohamár” és nem jó a „jamais plus”. Jean a magyar holló káromlása után tudakozódva azonban így érvel: „No látod a francia holló nem ezt mondja. Csak annyit mond, hogy Krrr... Krrr... S gondolod, hogy az angol azt mondja, hogy: More... more... Ennyit ér az ilyen formahűség!” Az elbeszélő alapállása mintha bízna a jelölt és a jelölő közötti motivált kapcsolatban, Jean azonban kiábrándultabb: mivel úgysem lehetséges pontos fordítás, ezért megkísérelni is botorság. Jean kommentárja ugyanakkor azt is sejteti, hogy még ha lehetséges is szöveg és szöveg között formahű fordítás, valóság és szöveg között képtelenség. Az elbeszélő által jó fordításnak ítélt megoldás Jean szerint „már önálló alkotásszámba megy, nem fordítás, mert nem pontos, nem hű”. Jean szerint ami hű, az nem önálló alkotás, ami viszont az, az már nem lehet hű – ebből a szempontból lehet Agi hazugsága „valódi művészi alkotás”, amiért a közös élmény benne eltűnik, noha épp az élményt próbálta megosztani. Az *Ikre*k hava elbeszélése hű



próbál lenni, de emiatt szembe kellene néznie azzal, hogy a valódi alkotás mindig hűtlen, mindig hazugság, ahogy a trauma nem csak értelmet nyer, de meg is szűnik, ha feldolgozzák. A reprezentáció mindig veszteség, ez az *Irek hava* tapasztalata, amely mint-ha ugyanazzal a dilemmával szembesítene, amely a kritikai megítélés nehézségét is magyarázza: hogy a műről nem eldöntött – a kisregény saját terminológiájával élve –, hogy „fordítás” (a személyes emlékek önéletrajzzá történő lefordítása) avagy önálló „művészi alkotás” (a kiindulópontot felülíró, azaz meghazudtoló teremtés, amilyennek Ági meséje ítélt).

Az önéletrajzi elbeszélés lehetőségeit nehezíti az is, hogy hiába akar a visszaemlékezés hű lenni, ha maga a gyerekkor épült hazugságra. Ha az elbeszélés hű akar lenni a felidézett gyerekkorhoz, önkéntelenül hazudni fog, pontosabban a hazugság és az igazmondás szinonimájaként értelmezhető hűség értelmezhetetlenné válik az esetében. A személyes trauma az elbeszélés traumája: a trauma ugyanis épp az identitás kétségbevonása, akit anyának hitt, nem igazi anya, akit testvérnek hitt, csak féltestvér (épp úgy, ahogy annak meséje félhazugság), a trauma tehát épp úgy készíti újabb identifikációra az elbeszélőt, ahogy – amint azt a 'megöltödket' és az 'antoandoanel' hangsorok töréseiben láttuk – az önmagával szembesülni próbáló elbeszélés vall elkerülhetetlen kudarcot. Minél hívebb akar lenni az elbeszélés, annál hazugabbá válik. A trauma: maga az önéletrajz.

Az *Irek hava* így az önéletrajz metaforája: az arcadás előfeltétele az arcképrongálás. Egy új narratív identitás felépítésének előfeltétele, hogy bár az előzőből szülessen, az előzőt felülírja, ahogy Rad-

nóti személyes élettörténete esetében is fokozatosan felülírja az új identitás a régit. (Lásd mindehhez Radnóti váltásait: a kereszténység mint vallás, Arany János mint nagypapa). Ez az észleletileg új azonban régiebb a réginél, hiszen az eredetre vonatkozik, a múlt fel nem ismert hatalmát leplezi le. Ez az „eredeti” azonban csak az újírásában lehetséges, összhangban azzal az elképzeléssel, hogy a szépirodalom igazabb a valóságnál („az igazat mondd, ne csak a valódit”), a regény az önéletrajznál, a líra a prózánál. Ez az elképzelés mutatkozik meg az *Irek hava* zárlatában is, amely a prózairást a versírás előkészületének tünteti fel: a próza csak jelzi, el nem beszélheti, mi az, „amiről csak verset lehet írni”. A saját élettörténettel pedig csak idegen történetként lehet szembesülni, ahogy a kisfiú is először hazugságnak hiszi az igazságot, majd csak egy nemlétező, fiktív elbeszélésen, egy régi hazugság leleplezésén keresztül tud azonosulni a helyzetével: „Fazekasék nincsenek is [...], a Fazekasék mi vagyunk... én vagyok a kapott gyerek”. Ez a traumatikus pillanat megsemmisítő erejű, mert totális azonosulás az eddig elképzelhetetlennek, tehát hazugságnak hittal. A „Te maradtál meg? vagy a másik?” kérdése is csak eltávolító önmegszóltással tehető fel.

Ha a transzformáció óhatatlanul torzít, választani kell hűség és hazugság között, fordítás és alkotás között. A fordítást választani azonban képtelenség és hazugság, az önéletrajz valóságos teremtő erejével szembesülni pedig trauma. Ezzel a dilemmával szembesít és egy ebből következő döntést nem hajlandó meghozni az *Irek hava* elbeszélése, amelynek épp ebből ered minden elméleti megfontolást felülíró poétikus ereje.

¹ FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

² Ehhez hasonló tapasztalatot fogalmaz meg BABITS is esszéjében: „a költészet ott kezdődik, ahol a hazugság. S az alkotó fantázia éppen

az embernek ez a képessége a hazugságra. [...] A gyermek első hazugságaiban már ez a képesség nyilatkozik, tisztán és céltalan. [...] Hazugság a hazugság örömeért. [...] Velünk született művészi ösztön ez.” BABITS Mihály: A hazugságok paradicsoma. In Uő.: *Esszék*,

tanulmányok II., Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1978.

³ ESTERHÁZY Péter: Csirkejáték. In Uő.: *A szabadság nehéz mómora*. Válogatott esszék, cikkek 1996-2003. Magvető Kiadó, Budapest, 2003.

A tanulmány hosszabb változata megjelent a Tiszatáj 2009. májusi számában

SZEKERNYÉS JÁNOS

"Szerbia vak tetejéről bűvó otthoni tájra..."

Radnóti Miklós két verse Temesvárott
látott először nyomdafestéket

Irodalom- és sajtótörténeti relikviává vált a Temesvárott kiadott *Déli Hírlap* 1944. október 30-i száma: s nem csupán azért, mert utoljára hagyta el eredeti fejlécével s 18 éven át viselt címével a nyomdát

a tulajdonos-főszerkesztő, Vuchetich Endre alapította újság, amely a II. világháború nehéz éveiben Dél-Erdély egyedüli magyar nyelvű napilapja volt, hanem mindenképp fölélt a *Költők a szögesdrót mögött* –

a bori deportáltak verseiből összefoglaló címmel közölt oldalért, amelyben Mária Béla, Justus Pál, Halász Jenő szövegei társaságában Radnóti Miklós két költeménye – *A la recherche* és *Az alvó tábor* – is megjelent. A tragikus sorsú költő az „erőltetett menet” utolsó szakaszát taposva épp Szentkirályszabadján sínylődött, amikor Temesvárott két lírai remeke nyomdafestéket látott. Radnóti Miklós életútja és költészete kutatóinak és elemzőinek nagyobb hányada, ha másképp nem, közvetetten, a kortársak, a visszaemlékezők közleményeiből tud a versek temesvári publikálásáról. A Borban felsorakoztatott, menetoszlopokba sorolt munkaszolgálatosok Belgrád-Titel-Újvidék-Zombor-Cservenka-Baja-Mohács útvonalon érkezett „halálmenete” 1944 november elején indult tovább Veszprém és Győr, majd Mosonmagyaróvár irányába. Radnóti Miklós Szentkirályszabadján 1944. október 31-én vetette papírra, egy félbe tépett csukamájolaj-reklám hátára, utolsó versét, a 4. *Razglednicát*. A SS-től a munkaszolgálatok őrzését és kísérését bori keretével Marányi Ede alezredes vette át, aki parancsba adta, hogy a lemaradókat husángokkal kényszeríteni kell a menetelésre, s aki szökni próbál vagy ellenszegül a parancsnak, azt agyon kell lőni. A vézna, törekeny testalkatú költő elcsigázott szervezete nem bírta a megfeszített, kínzó hajszát, a testi-lelki gyötrelmekkel nyomorgató polkójárást. A napi több tíz kilométeres gyaloglás, a hideg és az éhség teljesen legyengítette Radnóti testét. A 35 éves poéta csoportja 1944. november 1-jén reggel indul el Szentkirályszabadjáról Győr felé. A csoportot a szentesi születésű, akkor 31 éves Pataki Ferenc főhadnagy és az akkor 38 éves Juhász Pál főhadnagy vezette, továbbá „12 beosztott tiszt és 102 keretlegény” kísérte. Az utak telítettsége miatt a menet nem a legrövidebb úton haladt Győr felé, hanem kitérőket tett, először Dudar, majd Pannonhalma, végül pedig Ménfőcsanak felé, ahova 1944. november 3-án este érkezett meg. A munkaszolgálatosok a falu szélén álló fabarakokban éjszakáztak. Reggel a fáradtságtól és elerőtlenedéstől járóképtelenné vált Radnóti Miklóst beteg társaival együtt Bárdos József munkaszolgálatos orvos javaslatára és Pataki Ferenc főhadnagy engedélyével két rekvirált lovaszekérre rakták fel, amelyeket 2-2 ló húzott. Gazdáik 50-60 év körüli parasztemberek voltak. A menet 1944. november 4-én reggel indult el. Győrben Tólas András hadapródörmester és öt keretlegény kíséretében a lovasokocsik lemaradtak a menettől, hogy a Honvédelmi Minisztérium korábban kiadott utasítása értelmében a beteg muszosokat leadják a helyi állomásparancsnokságon vagy a kórházak valamelyikében. Túlzásfoltásra hivatkozva egyik helyen sem vették át a betegeket. Győrből a munkaszolgálatosokkal megrakott két lovasokcsi Mosonmagyaróvár felé indult. Hosszas tanakodás után a keret parancsnoka, Tólas András hadapródörmester az elcsigázott munkaszolgálatosok likvidálását, kivégzését határozta el.

„Abda község előtt, amikor átérték a Rábca folyó hídján, azonnal letértek az országútról jobbra, és a folyó gátján kb. 400 métert haladva megálltak. Ott a lovasokcsiról leparancsolták a munkaszolgálatosokat, akik a gát Abda felőli partvonalára leültek vagy lefeküdtek” – szögezték le a Belügyminisztérium Belső Reakció Elhárító Csoportfőnöksége 3-b. alosztálya által 1967-77 között vezetett titkos nyomozás eredményeit összegező jelentésben. – „Ezt követően a gát Abda felőli részén, a gáttól kb. 20 méterre, fákkal és

bokrokkal határolt kisebb tisztáson hozzáfogtak a sírgödör megásásához. Először a munkaszolgálatosokkal akarták megásítani, de azok nem bírták, és így a keretlegények ástak, sőt még Tólas András is.” A „kb. 250x250 cm széles és kb. 150 cm mély” gödört többben is ásták. Amikor elkészült, a még járnai tudó munkaszolgálatosokat leküldték, hogy a gödör alján igazítsák el és tapossák le a földet. Tólas András pisztollyal, a keretlegények pedig puskával tüzet nyitottak a gödörbe leeresztkedett munkaszolgálatosokra. Majd a járóképteleneket egyenként lekísérték vagy levitték a gödörhöz, ahol sorra agyonlőtték őket, majd a holttesteket földdel betemették.

Az „Abdai gyilkosok” fedőnevű 354 oldalas doszsié titkosszolgálati jelentésében aláhúzott sorok nyomatókosítják: „egyértelműen megállapítottuk, hogy Radnóti Miklós költőt és 21 társát 1944. november 4-én, szombat délután 14-16 óra között gyilkolták meg”. További kutatásokat feltételez a meglepő megállapítás, mivel az időpont nem egyezik a korábban ismerttel és általánosan elfogadottal. Az irodalomtörténészek ugyanis úgy tartják számon, hogy Radnóti Miklóst 1944. november 9-én a Rábca jobb partján végezték ki. Maradványait 18 hónappal később ásták ki, s akkor találták meg zubbonya zsebében a noteszét, benne utolsó verseivel. Holttestét a Kerepesi úti temetőben, a 41. parcella; 41. számú sírjába 1946. augusztus 14-én helyezték örök nyugalomra.

Temesvárra menekült társai – miként azt a *Déli Hírlap*ban közölt versösszeállítás bevezető soraiban is jelezték – nem tudtak semmi biztosat Radnóti Miklós hollétéről, további sorsáról. Bízta azonban megmenekülésében. Borban, a központi lágerben találkoztak és beszéltek utoljára a költővel, aki Szalai Sándor lap- és könyvszerkesztőnek – aki később szociológusként és filozófusként vált a MTA tagjává – a legrosszabbra is számítva átadta a munkatáborban írt verseinek kéziratos másolatait.

Harmadszorra 1944. május 18-án kézbesítették Radnóti Miklósnak a behívólevelet munkaszolgálatra. Május 20-án, szombaton vonult be Vácra, pontosabban a sződligeti táborba, ahonnan egy héttel később, május 27-én délután marhavagonokban indult munkaszolgálatos társaival a szerbiai Zajecarba, ahova öt napos vonatkozás után érkeztek, s ahonnan keskenyvágányú vasúton mentek tovább Borba. Radnóti Miklós, 402 bajtársával együtt kétnapi bori tartózkodás után, kivételes szerencse folytán teherautóval és nem gyalog, a Bortól 41 kilométerre észak-



Radnóti Miklós 1941-ben

nyugatra lévő Heidenau-táborba került, amely hat munkaszolgálatos barakkból, zuhanyozóépületből, konyhából, élelmiszerraktárból, orvosi rendelőből, legénységi barakkból, latrinából és több szerszámos sufniből állott. Az ugyancsak a Lager Heidenauban beosztott Andai Ferenc *Mint tanú szólni. Bori történet* címen 2003-ban kiadott visszaemlékezései szerint Radnóti mint fehér karszalagos – 1943. május 2-án a budapesti Szent István Bazilikában keresztelkedett meg, tért át a római katolikus hitre – a szögesdróttal bekerített tábor hatos számú barakkjában, a három emeletes priccs középső szintjén, az ablak mellett kapott helyet.

A Lager Heidenau lakói között volt dr. Junker József ügyvéd, a Magyar Cionista Szövetség alelnöke, dr. Bárdos József orvos, Háty Károly festőművész, Hollós Olivér jogász, Rubinyi Emil, Lorsi Miklós éttermi muzsikusként. A többi táborba osztották szét, szállásolták el az írók, élvonalbeli értelmiségiek közül Palásti Lászlót, Kardos G. Györgyöt, Mária Bélát, Szalai Sándort, Tabi Lászlót, Lukács Lászlót, Keszi Imrét, Lehel Györgyöt, Tardos Bélát, Keleti Lászlót, Nóti Károlyt, Zoltán Lászlót, Rubányi Pált, Szűsz Pétert, Landler Ivánt, Gárdos Károlyt, Csányi Károlyt, Redő Ferencet, Markovits Pált és másokat. A Temesvárra került menekültek a bánási lapokban számoltak be lágerélményeikről, tették közé frissiben lejegyzett beszámolóikat. „A helybeli újságok tele vannak a bori menekültekről szóló riportokkal – írta György István Temesváron két kiadást megért, majd *Fegyvertelenül a tűzvonalon* címen Budapesten is megjelentetett könyvecskéjében, amelyben ukrainai és bori munkaszolgálatos tapasztalatait rögzítette. – Hatezren voltunk a bori bányákban, és most derült ki csak, hogy 800-an maradtunk, a többieket egyszerűen az SS-alakulatok ölték le tarkólövessel, másrészt a partizánok által történt felszabadulás után nem bírták az utolsó órák átokfutást 14 napig a hegyeken át, míg az oroszokhoz kerülhetek volna. Lemaradtak, és újra a németek kezébe kerültek, ahol sorsuk már nem volt kétséges.” A „*Meredek út*” végső szakasza című átfogó tanulmányában, amelyet 1969-ben az *Irodalomtörténet* című folyóiratban, majd 1981-ben a *Nőnek az árnyak* címen megjelentetett kötetében közölt Tolnai Gábor csupán György István *Halálraítéltek* című könyvére hivatkozott, s nem tett említést a szerző Temesváron kiadott *Fegyvertelenül a tűzvonalon* című könyvecskéjéről, amely a *Szabad Szó* kritikusa szerint az üldözöttek „egyetemes szenvedéseit festi az Oroszországba küldött munkaosztályoktól egészen a jugoszláviai Borrig...” A költő életének utolsó periódusával foglalkozó tanulmányok, monográfiák mindmáig nem hasznosították a temesvári *Szabad Szó* hasábjain közölt riportok, élménybeszámolók, a Béga-parti városban megjelent füzetek, könyvecskék, brosrák adatait, bizonyos összefüggéseket, részleteket pontosító, éleesebben megvilágító konstataciókat, közléseit. Ferencz Győző a költő születése centenáriuma a budapesti Osiris Kiadó gondozásában megjelent *Radnóti Miklós élete és költészete* című legfrissebb monográfiájának gazdag könyvészeti anyagába is egyedül csak György István *Fegyvertelenül a tűzvonalon* című könyvecskéje budapesti kiadását vette fel; a Temesváron kiadott többi publikációra még csak nem is hivatkozott. Igaz, hogy Bánáti Miklós *Égő gyűlölet*, Szűts László *Bor* és dr. Benkő András *Bori víziók* című könyvecskéje, valamint a *Szabad Szó*ban megje-

lent riportok nem módosítják alapvetően azt a képet, amely a bori táboréletről, Radnóti Miklós pokoljárásáról, főleg Tolnai Gábor, Mária Béla majd Andai Ferenc, Randolph L. Braham, Kőszegi Ábel, Nagy György, Deutsch Juda, Csapódy Tamás és társaik kutatásai nyomán kialakult, összeállt, de az azon frissiben lejegyzett, megírt és elmondott élmények, tapasztalatok árnyaltabban idéznek meg bizonyos eseményeket, hitelesebben rögzítenek egyes momentumokat, mint a későbbi, megszürt, higgadtabb és megfontoltabb visszaemlékezések.

A munkaszolgálatosok szabadulása után alig pár hónappal nyomtatásban megjelent élménybeszámolók alapján nem nehéz rekonstruálni a Bor környéki öt nagyobb és 10 kisebb tábor lakóinak kínkeserves életét, kétségek közt múló mindennapjaik gyötrelmeit, szenvedéseit. A dokumentumértékű írások több olyan mozzanatot, vonatkozást említenek, idéznek fel, amelyek közvetlenül vagy áttételesen kapcsolódtak a költő életéhez, sorsához is, amelyek táborverseinek a valóságba gyökerezettségét tanúsítják, demonstrálják. Radnóti Miklós a legembertelebb realitásból „ihletődve”, a teljes kiszolgáltatottság és tehetetlenség fájó, szorongató érzetével, a felcsillanó remény, bizakodás és bénító kilátástalanság között vergődve gyöngyözött ki tökéletes veretű, klasszikus mértékű és értékű költeményeit... Különös módon, a Heidenau-lágerből, ahol a költő is szolgált, senki sem került Temesvárra – a tábor 402 munkaszolgálatosa közül csak 25-30 érte meg a világháború végét –, de dr. Benkő András és Szűts László a szomszédos Zagubica melletti Bergenztáborban lakott, Bánáti Miklós pedig a hírhedt központi Berlin-lágernek volt a foglya, ahol Radnóti két ízben is megfordult, a *Szabad Szó*nak nyilatkozó Dáskál Bélának meg abból a menetszlopból sikerült megszöknie, amelyben a költőt is vitték Magyarország, Ménfőcsanak, az abdai tömegsír felé...

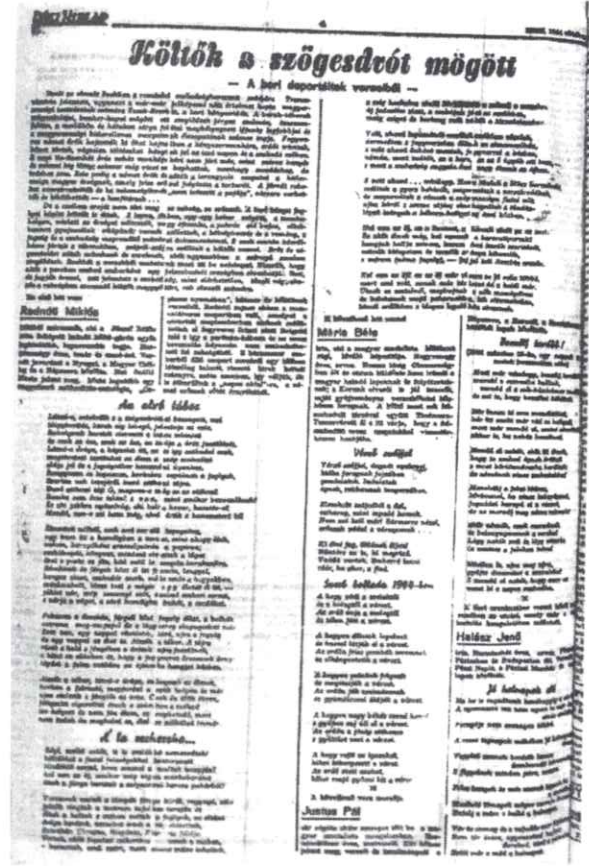
Vácon és Jászberényben kellett jelentkezniük a munkaszolgálatra mozgósított budapestieknek 1944 júniusában. A két bevonulási központban alakultak meg a századok, amelyeknek egy részét hadművelési területre küldték, nagyobb hányadát pedig 1500-as turnusokban az északkelet-szerbiai bányavidékre irányították. A sztálingrádi csatavesztést, az észak-afrikai front összeomlását követően Németországnak egyre nagyobb gondot okozott a háború folytatásához szükséges nyersanyagok beszerzése. A németországi üzemek, a hadiipar egyik legfontosabb anyagát, a rezet, a Belgrádtól kétszáz kilométer távolságban lévő bori bányákból szereztek be, ahol 1943 első negyedévére krónikussá vált a munkaerőhiány. Gerhard Frank feljegyzéséből kitűnik: 13 000 emberre lett volna szükség Bor zavartalan működtetéséhez, de csak 3000 állt rendelkezésre. Albert Speer hadiipari miniszter, az Organisation Todt részvényese a szerbeket és a bolgárokat nem szívesen alkalmazta volna – a jugoszláviai zsidóságot már az előző évben elpusztították –, így a fegyverkezésért is felelős főnáci arra a következtetésre jutott, hogy a magyar munkaszolgálatosok adhatnák a szükséges munkaerőt. A terv megvalósítása érdekében a bori német főparancsnok kapcsolatba lépett Dietrich von Jagow SS-Obergruppenführer budapesti nagykövettel, aki elmondta neki, hogy számára nem okoz gondot a deportálások elrendeléséhez szükséges befolyásos emberek támogatásának megnyerése, hiszen ismert volt a magasrangú katonatisztek számottevő részének

németbarátsága. A tervet ellenző Nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter 1943. június 8-án beadta lemondását, utóda: Csataj Lajos vezérezredes – Kállay Miklós miniszterelnök, Bornemissza Géza iparügyi miniszter, vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó, Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök és Ruzsiczay-Rüdiger Imre honvédelmi miniszterhelyettes támogató hozzájárulásával –, az új honvédelmi miniszter megadta az engedélyt 6000 magyarországi munkaszolgálatos kiküldéséhez, magyar katonatisztek irányítása alatt. A munkaszolgálatosok által elvégzett munkáért – így rögzítette a Harmadik Birodalommal kötött 11470. eln. KMOF-1943. számú honvédelmi minisztériumi rendelet – Magyarország cserébe havi 100 tonna ércet kapott, olyan minőségben, hogy annak legalább harminc százaléka a magyar öntödékben is felhasználható rezet tartalmazzon. Az alakulatok szállítási és ellátási költségeit Prahovóig a magyar, onnan a német fél fizette. Valójában a Kállay-kormány bérbé adta a munkaszolgálatosokat a németeknek...

„Háromezer kétszázötven munkaszolgálatos volt foglalkoztatva Borban 1943. július 19-től 1944. szeptember 7-ig – írta a „régiborinak” számító, 1943-tól a bányavidéken foglalkoztatott Bánáti Miklós. – 1944. június 6-tól augusztus 27-ig újabb háromezer munkaszolgálatost hoztak ki – illetve dolgoztattak –, ezeket már pusztán politikai szempontból, kimondottan elpusztítási céllal. A munka ürügye náluk még feltűnőbb volt. Számításom szerint átlagban tíz órát dolgoztunk naponta, mert voltak nyolc-, tizenegy, tizenkét órás munkacsoportok is, nem szólva arról, hogy vasárnap is be kellett mennünk körülbelül húsz százalékunknak...”

Radnóti Miklóst, akárcsak Szüts Lászlót, Benkő Andrást és György Istvánt is 1944 nyarán vitték ki Szerbiába. Rozoga, ütött-kopott tehervagonokba zsúfolták be a munkaszolgálatosokat, az öt-hat napos úton lefekvésre, tisztálkodásra nemigen nyílt alkalom... „A vagonajtót éjszakára lezárták – rendszerint nappalra is...” – szögezte le tömören dr. Benkő András. „Hat napig tartott az út. A vonal mentén se vége, se hossza már akkor a felrobbantott mozdonyoknak, vagonoknak – összegezte élményeit, benyomásait Szüts László –, a partizánok tevékenysége nem szünetelt. A fegyveres honvédkeretünk külön vagonban utazott, és lövésre kész géppisztolyokkal »vigyáztak testi épségünkre«. Ez abból állt, hogy éjszakára ránk zárták a vagonok ajtaját. Niş előtt vesztegelt a vonatunk, a felrobbantott pálya miatt nem mehetett tovább. Éjszakára ott maradtunk – és tőlünk kétszáz lépésre hullottak a szövetségesek támadó repülőgépeinek bombái. Remegtek a vagonok, a légnyomás működtető és mi bezárva, tehetetlenül szorongtunk a koromsötét vagonokban, halálra ítélve...”

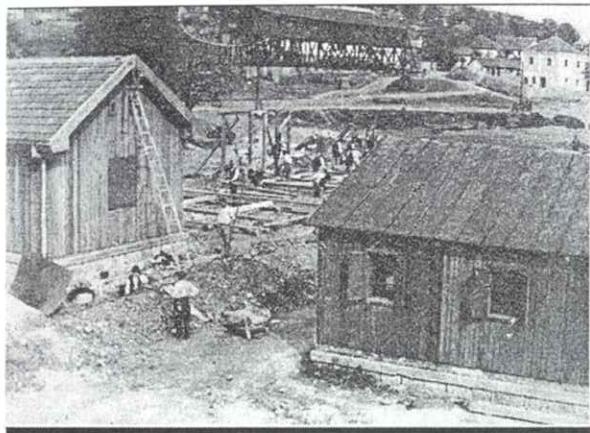
Az újonnan érkezett munkaszolgálatosokat átmenetileg a bori Berlin-, Brünn-, Dresden- stb. táborokba helyezték el, onnan osztották el őket a hegyek között épült lágerekbe. Hetvenkilométeres körzetben számos lágér – Laznica, Westfahlen, Röhn, Bregenz, Innsbruck, Heidenau, München, Graz, Voralberg, Wien, Brünn stb. – létesítettek egymástól mintegy öt kilométeres távolságra. Míg a korábbi munkaszolgálatosokat a bányaművelésben foglalkoztatták, az altáborok „lakóinak” vasutat kellett építeniük a hegyeken át. A németek ugyanis a megépülő vasútvonalon kívánták eljuttatni a kibányászott rézércet Belgrádba, ahonnan hajón vitték volna tovább Németország-



A Déli Hírlap 1944. október 30-i számának 4. oldala a "Költők a szögesdrót mögött - A bori deportáltak verseiből" címen közölt összeállítással

ba. Értelmetlen, hiábavaló munkát végeztek a Bor környékére kiküldött munkaszolgálatosok, akik a Berlin, München, Bregenz, Graz, Heidenau, Innsbruck, Voralberg, Wien, Dresden és a Westfalen táborokban magyar katonai vezetés alatt éltek, azonban napközben a Todt-szervezet irányítása alatt dolgoztak. A magyar alakulatok főparancsnoka előbb Balogh András alezredes volt, akit később elnézőbb, emberségesebb magatartása miatt a különleges kegyetlenségéről ismert Marányi Ede alezredes váltott fel. A keretlegénység tisztjei között mindössze három hivatásos katona akadt – a többiek karpaszományos, polgári foglalkozásukat tekintve: tanítók, hivatalnokok, vasutasok és rendőrök – voltak.

Radnóti Miklósék csoportja egy napot töltött a központi Berlin-lágerben, 1944. június 2-án teherautókon szállították a 402 férfit a Bortól 30 kilométerre levő Heidenau-táborba, Zagubica fölé a hegyekre. A később érkezetteket – így Szüts Lászlókat is –, már gyalog meneteltették a kijelölt táborokba... „Az újabb csoportok felügyeletére – írta Bánáti Miklós Temesvárott kiadott könyvében – a Berlin-lágerből vitték a keretlegénységet, testvériesen elosztották a kinzókat, jutott is, maradt is. Már megvolt a recept, megvolt a gyakorlat, hamarosan megismerkedtek az új fiúk is a Berlin-láger hóhérjaival...” Radnótiéknak viszonylag szerencsésük volt: Száll Antal hadnagy, a Heidenau-láger parancsnoka és Turner György zászlós, parancsnokhelyettes mérsékelt, emberségesebb magatartást tanúsított: megtöltötte a munkaszolgálat-



A bor melletti táborok egyikének barakkjai

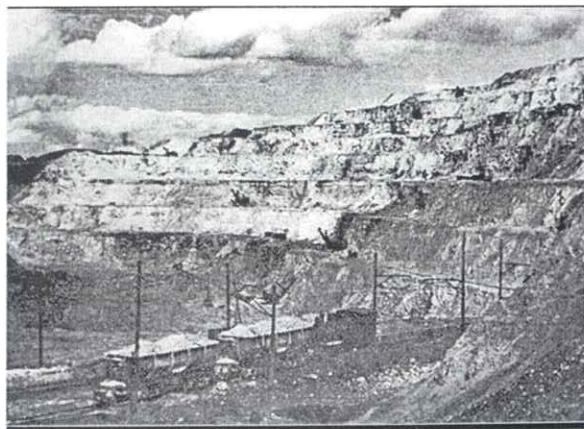
tosok durva bántalmazását, ütlegetését, s engedélyezte a vasárnap délutáni kultúrelőadásokat... A sirmalmas körülményeken, a nehéz munkafeltételeken, az agresszív természetű keretlegények túlkapásain lényegesen azonban ők sem tudtak változtatni, javítani, enyhíteni.

A nem túl erős fizikummal megáldott Radnóti Miklós nehezen viselte a komoly fizikai megterhelést, a kemény robotot, a sorozatos megaláztatásokat. A négyfős munkabrigádban a fehér karszalagos Radnóti a szintén „kikeresztelkedett” zsidónak számító Sági Emillel párban talicskázott. Társai – amennyire a körülmények engedték – támogatták, óvták és segítették. „Radnóti elmondta, hogy a táborban aránylag jó dolga van, gyakran megengedték neki, hogy a domboldalon lefeküdjék, sőt írhatott is ilyenkor” – jegyezte meg Mária Béla, aki 25-30 kilométerrel keletebbre, de ugyanazon a vasútépítésen dolgozott, s egyszer-egyszer találkozott is a költővel – 1975-ben *Radnóti utolsó bori napjairól* címen közölt írásában. Hasonlóan jellemezte helyzetét feleségének, Gyarmati Fanninak 1944. július 23-án és augusztus 16-án írott tábori levelezőlapján a költő: „...egészséges vagyok, szép és egészséges hegyvidéken dolgozom, kicsit lefogytam, de semmi bajom”... Nem csupán megnyugtató és a katonai cenzúra miatt írt higgadt, vigasztaló szavakat helyzetéről. A visszaemlékezők és az irodalomtörténészek nem tudnak arról, hogy Radnóti Miklóst súlyosabb atrocitás érte volna a táborban, a gyenge koszt, a nélkülözés és a hegyi vasút építésén végzett megfeszített munka viszont hozzájárult betegeskedéséhez. Gondja volt a fogával, a gyomrával és sérve is volt, ezért néha a gyengélkedőbe küldték, ez egy kis engedményt jelentett számára. Szerencséjére jó orvosok siettek mérsékelni testi bajait: a költőt haláláig kísérő, majd német koncentrációs táborban meghalt barát, dr. Bárdos József és a közeli tábor orvosa, a későbbi neves pszichiáter, dr. Mária Béla. Más táborokhoz viszonyítva a Heidenau-lágerben valamivel civilizáltabb, elviselhetőbb viszonyok uralkodtak, mégha a bányatelep magyar katonai főparancsnoka, Marányi Ede alezredes, aki „a várva várt új idők megújulásának” kezdetét is látta a németek magyarországi bevonulásában, nem ismert korlátokat az embertelenebbnél embertelenebb parancsok és rendeletek kiadásában. Napiparancsban követelte meg például, a bakancsok, a civil sapkák és kalapok, az elemlámpák beszolgáltatását, az értéktárgyak átadását... „zseb-

lámpát, könyvet, mindent elvettek a *lager/ őrei...*” – panasolta fel a költő a *Hetedik eclogában*, amelynek szövege Temesvárott látott először nyomdafestéket 1944. október 30-án.

Radnóti Miklós lírai remekműveinek utolsó csokrárt vetette papírra a Heidenau-táborban töltött hetekben, hónapokban; mintha érezte volna, hogy már nem sok ideje van hátra, ezért mindent sietett lejegyezni. Verseit egy kis noteszbe írta le általában éjszaka, amikor társai aludtak. Több kockás, szerb iskolai füzetet, ún. „Avalát” sikerült beszereznie ingét adva cserébe egy 14 esztendőős szerb leánykának. „Több Avalája is van, javítgat versein, és új füzetekbe tisztázza” – írta a kései tanú, Andai Ferenc. A *Töredéket* – némelyek szerint a hiányzó hatodik eclogát – közvetlenül bevonulása előtt, 1944. május 19-én még Budapesten írta. A *Hetedik ecloga* júliusban, a Lager Heidenauban íródott, a festői hegyvidéki környezetben, Zagubica fölött kialakított, de szögesdróttal körülvett táborban, már fenyegető tapasztalatok birtokában, de mindenre megkülönböztetett gondot fordító, hihetetlen műgonddal. Első Szerbiában is költeménye kéziratának végére jellegzetes gyöngybetűivel rávezette a nemcsak magának, hanem kicsit az utókornak is szóló gondos, pontos keltezését: „*Lager Heidenau, Zagubica fölött a hegyekben, 1944. július.*” Augusztus 8-i dátumot visel a *Gyökér*, augusztus 17-én született az *Á la recherche*, augusztus 23-án fejezte be a „biblikusan szép, sötéten emelkedett” *Nyolcadik eclogát*, s ugyancsak augusztusban írta egyik legcsodálatosabb költeményét, az éteri emelkedettséggű *Levél a hitveshez*. Verseit a Borban írt *Erőltetett menettel* és a Cservenkán, Mohácson és Szentkirályszabadján keletkezett 4 *Razglednicával* együtt gondos kalligráfiával másolta be a „bori notesz” lapjaira, amelyek első oldalain a fenyegető halál előérzetétől szorongatottan öt nyelven – magyarul, szerbül, németül, franciául és angolul – tájékoztatta a feltételezett megtalálókat: „Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza. Kéri a megtalálót, hogy juttassa el Magyarországra, Ortutay Gyula dr. egyetemi magántanár címére: Budapest, VII. Boránszky u. 1. I.” A füzetet – miként már jeleztük – Radnóti Miklós holttestének exhumálásakor viharkabátja zsebében találták.

Milyenek voltak a Bor környéki lágerek? A kérdésre dr. Benkő András Temesvárott kiadott füzete így válaszolt: „Hegyek között, erdők között zöldre festett deszkaépületek csoportja. Nyolc-tíz barakk: egy láger, öt-hatszáz munkaszolgálatos »otthona«. A



A bori rézbánya látképe

párás hegyi levegő, az erdők eleven illata a kétméteres szögesdrót-kerítésen is eljut hozzánk...” „A barakk-tábor sok kellemes meglepetéssel szolgált – írta Szüts László. – Külön épület állt a mosakodás és a mosás fontos kérdéseinek megoldására. Csapok, rendes nagyvárosi csapok, ötven-hatvan darab a mosdóhelyiségben. És a csapokból ragyogó sugárban folyt a tiszta víz. A másik helyiségben a tusok és mellettük a kazánház – fertőtlenítő berendezéssel egybekötve. Az egész tábor területén villany – saját áramfejlesztővel – meg kellett csodálnunk ezt a sok kultúrát, itt fenn a hegyek között, harminc kilométer távolságra emberlakta helytől.” „Villany, melegvíz – szögesdrót...” – tette hozzá fanyarul dr. Benkő András. A táborok korszerű berendezése Szüts Lászlóékban mégis optimizmust ébresztett: „Nem lehet, hogy ilyen elszállásolást adnak embereknek, akiket meg akarnak ölteni.”

A táborok azonban minden felszereltségük, ellátottságuk ellenére nem biztosítottak emberséges, elviselhető feltételeket a kemény fizikai munkát végző magyar és más nemzetiségű munkaszolgálatosok és hadifoglyok számára. A barakkok zsúfoltak voltak, a háromszintes fapriccsek között félméteres sem volt a távolság. „Valósággal artisztának kellett lennie, aki fekhelyét meg akarta közelíteni – írta beszámolójában Bánáti Miklós. – Kúszva, mászva, a leghetlelenebb módon kellett közlekedni.” Sok lágerben csak egyszer egy hónapban engedte a keretlegénység a fürdő használatát a munkaszolgálatosoknak, szapant általában nem osztottak, ruhamosásra ritkán nyílt lehetőség. A táborokban, főleg amelyekben előbb hadifoglyok laktak, elszaporodtak az élőködők, amelyek megkeserítették, tovább súlyosbították a munkaszolgálatosok mindennapjait. „Csupasz deszkákon fekszünk – olvashatjuk a *Bori víziókban* –, a szalmát ki kellett hordani, a bolhák, a tetűk miatt...” „Beférkőzött hozzánk egy gyilkos ellenség – írta Bánáti Miklós is –, a tetű, ennek is a legszörnyűbb fajtája, a ruhatetű. Már említést sem teszünk poloskáról, bolháról, légyről, egérről. Lesoványodott, meggyötört testünket még ez is marta, tépte, vérünket szívta. Nem volt ritka eset, hogy ebből kifolyólag tetűmérgezést kaptunk, fekélyes, gennyes sebek borítottak bennünket. A kötőszövet-gyulladások ezrei fordultak elő nálunk, amelyek óriási fájdalommal jártak, és munkaképességünket, ellenálló erőnket rohamosan csökkentette”. A Temesvárra került muszosok vallomásainak elolvasása után, konkrét fedezetet, alátámasztást kapnak és mélyebb visszhangot támasztanak a *Hetedik ecloga* sorai: „Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák / ostroma meg-megújul, de a légsereg elnyugodott már.”

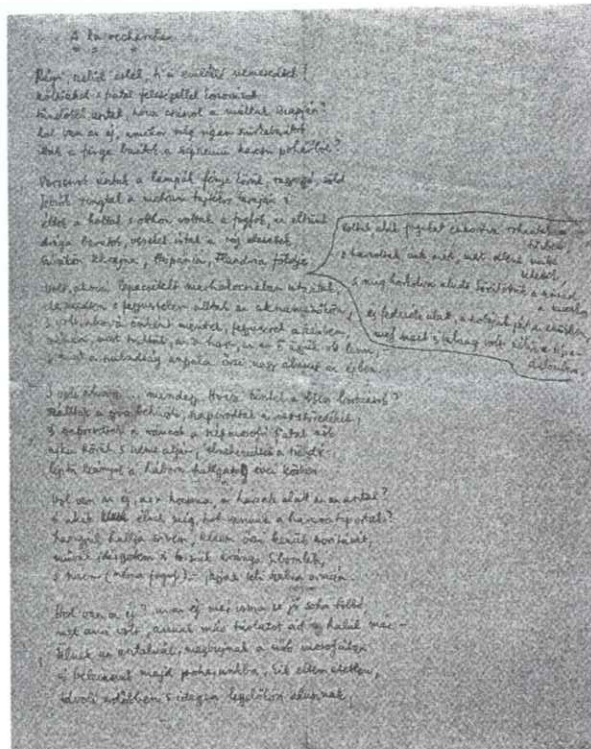
„A barakk-táborok szögesdróttjai, bunkerkapui mögött ott sínylődtek, férges szalmán összezsúfoltan, a mellükön és hátukon sárga folttal megbélyegzett ifjúság legjobbjai és a magyarországi hitlerellenes mozgalmak élcsapatának számos tagja. Fegyveres német őrk hajtották ki őket hajnalban a kényszermunkára, erdőt irtottak, követ törtek, végtelen töltéseket hánytak fel az izzó napon és a szakadó esőben. A napi tíz-tizenkét órai munkájukért nem járt más, mint száraz kenyér és valami híg löty, sokszor még vizet se kaptak, nemhogy mosdáshoz, de még iváshoz sem. Este pedig a német őrk átadták a lerongyolt csapatot a hitlerszolga magyar őrségnek, amely friss erővel folytatta a tortúrát. A fáradt rabokat exerciroztatták, és ha valamelyiknek »nem tet-

szett a pofája«, véresre verhették és kiköthették a »honfitársak« – írták a *Déli Hírlap* 1944. október 30-i számában közölt versösszeállítás bevezetőjében. „Rémhírek és férgek” közt éltek a munkaszolgálatosok és a különböző nemzetiségű hadifoglyok a bori bányavidéken és vasútépítő-telepeken. De nemcsak rém- és álhírek, vágyálmok szülte „holtbiztos értesülések” keringtek a légerekben, eljutottak bizonyos információk a világpolitika, a háború eseményeiről is. Értesültek például a lágerlakók a szovjet hadsereg előretöréséről, a szövetségesek szicíliai és franciaországi partraszállásáról, a Hitler elleni sikertelen merényletkísérletről... Voltak ugyanis a munkát szervező és irányító Todt-szervezet tagjai közt olyanok, akik odaadták a foglyoknak a Belgrádban megjelenő *Donauzeitung* vagy az *Ostdeutsche Tageszeitung* régebbi vagy frissebb lapszámait, s hoztak híreket azok a szerb munkások és árusok is, akiknek bejárásuk volt a munkatelepekre. A foglyok között voltak, akik tudtak valamelyest szerbül – Radnóti is hozzá látott a délszláv nyelv megtanulásához, elsajátításához –, s a helybeliek, elsősorban a műszakiak között is, akik beszéltek németül... Az egyes táborok között is „szálltak”, cirkuláltak a hírek. A foglyok s a munkaszolgálatosok aránylag rövid idő alatt tudomást szereztek arról, ami Borban, a központban és a környező légerekben történt. A többször is idézett Szüts László írta *Bor* című „regényében”: „A helyi viszonyokról, az itteni állapotokról rendszeres tájékoztatókat kaptunk. Az országúton állandó volt a teherautó-forgalom. Ezek látták el a bori központból élelemmel és anyagokkal a hegyi táborokat. A sofőrökön kívül mindegyik autó meg volt rakva bajtársakkal, akik már egy éve voltak itt... A bori kocskísérő bajtársakkal itt-ott alkalmunk volt beszélni.” A kocskísérők tájékoztatták a muszosokat arról, hogy a bori központi lágerben embertelenebbek a viszonyok, mint a hegyi táborokban, tőlük értesültek a szaporodó balesetekről, a sikertelen szökési kísérletekről, a halálos ítéletekről, a kivégzésekről, a Wehrmacht-katonák váratlan megjelenéséről... A fogvatartottak minden jó hírt – még a képteleneket is – bizakodva és reménykedve fogadták, miként áhíttal és reménytelen tekintettek fel a légerek fölött elhúzó szövetséges repülőgépekre is.

S kétségek között várták a postát, az otthonról érkező híreket. A tábori levelezőlap felbecsülhetetlen értékű kinccsé vált. Szilárd meggyőződés szerint nemcsak a versek rövidsége, tömörsége miatt írta Radnóti Miklós utolsó lírai szövegei fölül a *Razglednicák* címet, hanem ezzel is jelezte s érzékeltette azt a rendkívüli szerepet és jelentőséget, amelyet a két-rét összehajtott, sárgaszínű kartonlapok a munkaszolgálatosok életében betöltöttek: azok jelentették „az egyetlen érintkezési lehetőséget az otthonnal...” Fontos eseményként említette Szüts László: „...szenczácó színesítette meg az egykedvű napokat. Tábori levelezőlap-nyomtatványokat osztottak ki, válaszlappokkal. Lehet írni! Haza! Mindenki írhatott egy lapot. Szigorú utasításokat kaptunk, hogy mit szabad írni és mit nem. Hogy hol vagyunk, és milyen a bánásmód, azt nem. Hogy jól vagyunk és nincs semmi bajunk, azt igen. És meg kellett írni, hogy válaszolni csakis a hozzáfűzött válaszlapon lehet, hogy ne írjanak az otthoniak semmit, amit a cenzúra kifogásolhat, mert akkor nemcsak, hogy nem kapjuk kézhez, de még ki is köthetnek ráadásul – és ne írjunk sokat és ne írjunk sűrűn, mert esetleg a cenzúra olvasatla-

nul eldobja”. „Napokig fogalmazzuk, szövegezzük, javítgatjuk, hogy az engedélyezett néhány sorban mindent leírassunk – rögzítette élményeit dr. Benkő András –, a szeretetünket, a féltésünket, a vágyódásunkat és aggodásunkat. Megnyugtató, noha nyugtalanok vagyunk, vigasztalást, bár vigasztalások vagyunk... Kevés reményünk és sok aggodalmunk kíséri a sárga lapokat, visszajut-e hozzánk az egyelőre üresen maradt válaszlapon, s vajon milyen rémségekkel szántja tele az otthon maradtokra váró könyörtelen végzet...” Hasonló hangulatban és kétségektől gyötörtén írta Radnóti is a *Hetedik ecloga*, a *Levél a hitveshez* című költeményeit. A muszósok kéthetente írhattak haza, de hozzájuk egyáltalán nem érkezett posta. Radnóti Miklós sem kapott felelősegtől egyetlen levelezőlapot sem.

Bort alig húsz kilométer választotta el a bolgár határtól, s mintegy hetven Romániától, amely 1944. augusztus 23-án szövetséget kötött az oroszokkal, és a hitlerista Németország ellen fordította fegyvereit. A romániai fordulat és harci események döntően befolyásolták a bori munkaszolgálatosok és hadifoglyok sorsának alakulását is. 1944 augusztusának végén az összes hegyi táborban megszűnt a munka, amit lehetett szétromboltak, majd megkezdtek a levonulást a bori táborokba. Kerek egy hétig tartott a hegyi táborok kiürítése, a lágerlakók levonulása... A Heidenau-láger lakói 1944. augusztus 29-én a déli órákban indultak el gyalog, erőltetett menetben Bor felé. Félúton éjszakáztak, s augusztus 30-án ugyancsak a déli órákban léptek be a központi láger kapuján. Radnótiék csoportja két hetet töltött a Berlin-láger közelében épült Brünn-táborban... Több mint hatezer munkaszolgálatost zsúfoltak össze a Bor melletti táborokban. Radnóti a bori táborban adta át Röhn-lágerbeli fogolytársának, a jogász Szalai Sándornak, a *Pester Lloyd* és a Dante Könyvkiadó volt szerkesztőjének, Szerbiában írt versei kézírásos másolatát, kivéve a *Gyökért* és az első *Razglednicát*... Félig penészes cipóját is megosztotta Szalai Sándorral és Andai Ferencsel. 1944. szeptember 10-én, vasárnap a napos tiszt felszólította a munkaszolgálatosokat, hogy jelentkezzenek azok, akik menetképtelennek érzik magukat. Dr. Molnár orvosásztlós szeptember 16-án ejtette meg az orvosi vizitét, a délután 17 órakor megtartott sorakozón Temesi zászlós, a Berlin-láger parancsnoka azt mondta, hogy azok, akik menetképtelennek érzik magukat, az orvosi vizsgálat eredményétől függetlenül haladéktalanul álljanak ki... „Az úton, ha valaki lemarad, agyonlövök – idézte szavait Bánáti Miklós –, jól gondolják meg a dolgot.” Csak elenyészően kevesen mertek kiállni. „Ez lelkiileg érthető volt, gondolták, csak el innen ebből a pokolból, ebből a siralomvölgyből, ebből a vér- és könnyáztatta lágerből, rosszabb már nem jöhet.” Pedig, miként a későbbi események tanúsítják, az útra vállalkozókat várta a kegyetlenebb sors. Két transzportba kívánták elszállítani a munkaszolgálatosokat. Veszekedés tört ki a muszósok között, mivel mindenki az első csoportba szeretett volna kerülni. A maradást a halálos ítélettel azonosították. Némi ingadozás, bizonytalankodás után a Heidenau-tábor 402 lakóját az első transzportba osztották be. 20-25 fő azonban nem fért be a keretbe. Kihirdették, hogy ki maradjon: Háry Károly, Andai Ferenc, Radnóti Miklós... Barátai, főként Junger József ügyvéd révén Radnótinak azonban sikerült elintéznie, hogy helyet kapjon az első transzportba...



Az *A la recherche* című Radnóti-vers dr. Szalai Sándornak átadott másolata (részlet)

A táborban maradt 20-25 embert az SS kivégzőosztaga, az Einsatz-kommandó katonái vették körül, feltételezhetően azzal a szándékkal, hogy kíméletlenül lemészárolják őket. Az oroszok gyors elörenyomulása s megjelenése miatt azonban menekülni kényszerültek: foglyok és fogvatartók a közeli erdőbe húzódtak, rejtőztek el. A második lépcsőbe sorolt munkaszolgálatosok 1944. szeptember 29-én indultak el Borból. A Heidenau-lágerben éjszakáztak. A következő napon, 1944. szeptember 30-án aztán néhány titoista jugoszláv partizán egy kisebb csellel lefegyverezte az őröket. A munkaszolgálatosok – mintegy 3000 táborlakó – megmenekültek. Szerbia területén még ádáz hadműveletek zajlottak; a szerb partizánoknak és a kiszabadított muszósoknak több napos bolyongás, rejtőzködés, körültekintő vonulgatás után sikerül a Zagubica fölötti Laznica falun át elérniük Majdenpedeket, majd a Dunán átkelve Turnu Severint. A munkaszolgálatosok közül némelyek beálltak partizánoknak, mások a csetnikek közé sodródtak, a többiek meg Temesvárra és Aradra kerültek, ahol főként zsidó családok fogadták be, táplálták és erősítették fel őket. A Bánság fővárosába került Mária Béla, Andai Ferenc, Justus Pál valamint dr. Szalai Sándor is, aki Radnóti Miklós utolsó versei közül ötné a kéziratot másolatát is magával hozta. Noteszből Borban másolta át külön lapokra a Szerbiában írt költeményeinek szövegét: 17x23 cm-es ívekre rózta a *Hetedik ecloga*, a *Levél a hitveshez* és az *A la recherche*... hexamétereit, veretes sorait, míg a *Nyolcadik ecloga* és az *Erőltetett menet* szövegei kockás spirálfüzetből kitépték, 16x23 cm-es lapokra kerültek. A költeményekből kettőt a temesvári baloldali írók, értelmiségiek – Méliusz József, Kazinczy János, Szobotka András, Markovits Rodion, Szőnyi István stb.

– támogatásával meg is jelentettek a *Déli Hírlap* utolsó számában. 1944. november 1-jétől ugyanis a MADOSZ irányítása alatt, immár *Szabad Szó* címen látott nyomdafestéket a bánsági magyarság egyedüli magyar nyelvű napilapja. Radnóti Miklóst a József Attila után fellépett költőgárda egyik legkiválóbb, legnevesebb tagjaként mutatta be és méltatta a *Költők a szögesdrót mögött – A bori deportáltak verseiből* címen közölt lírai összeállítás „kofja”, ismertetője. „Harmincnégy éves, tanár és esszéíró. Verseit javasolta a *Nyugat*, a *Magyar Csillag* és a *Népszava* közölte. Hat önálló kötete jelent meg, közte legutóbb egy nagyszerű műfordítás-antológia, »Orpheus nyomában«, kétezer év költőinek verseiből. Radnóti sajnos abban a munkatáboros csoportban volt, amelyet a németek szeptemberben szállítottak el fegyveres őrizet alatt Belgrád felé, s így a partizánháború s az orosz bevonulás folyamán nem szabadulhatott fel a rabságból. E háromezer emberből álló csoport sorsáról egy időben látszólag túlzott, riasztó hírek keltek szárnyra, azóta azonban, így véljük, ők is átkerültek a »napos oldalra« a német erőszak sötét árnyékából.”

A *Hetedik ecloga* eredeti címét Mária Béla és Méliusz József módosította, változtatta *Az alvó táborra* abból a feltételezésből kiindulva, hogy a *Déli Hírlap* olvasói nem ismerik az antik műfaji meghatározást valamint Radnóti Miklós korábbi eclogáit sem. Nem tudjuk, hogy miért nem közölték a temesvári újságban a Szalai Sándornak átadott további három Radnóti-verset is. A napilap irodalmi oldalát kabátzsebében összehajtogatva egy szerencsésen megmenekült bori munkaszolgálatos 1945 februárjában magával vitte Egerbe, ahol átadta azt Ágoston Julián ciszterciarendi szerzetes-költőnek, az *Igazság* című na-

pilap főszerkesztőjének. A *Hetedik ecloga* a hajtás mentére került 30. sora lesúrlódott, olvashatatlanná vált. Ágoston Julián arra kérte Kálnoky László költőt, hogy pótolja a károsult, a hiányzó verssort. A kiegészített, jószándékúan kissé módosított Radnóti-vers Magyarországon is *Az alvó tábor* címen látott először nyomdafestéket a *Nemzedék* című lap I./3., 1945. április 15-i számában. Az *Üzenet Borból* című bevezetőt a lap 38. oldalán közölték. A *Hetedik ecloga* eredeti változata a költő által adott címmel a dr. Szalai Sándornak Borban átadott másik négy verssel együtt 1946-ban a *Tájékos ég* címen Budapesten sajtó alá rendezett poszthumusz kötetben jelent meg. Tolnai Gábor a *Független Magyarország* 1946. augusztus 12-i számában közölte Radnóti-nekrológiájában még azt írta: „Utolsó verseid közül másolatokat hoztak el társaid”. A Radnótinál szerencsésebb dr. Szalai Sándor átadta valamennyi rábizott vers kézírásos másolatát a költő özvegyének, Gyarmati Fanninak. Az utolsó versek mindegyikét tartalmazó „bori notesz” ugyanis csak a kötet megjelenése után Radnóti holttestének exhumálásakor került elő. A sors különös kegyéből az átázott, erősen megrongálódott noteszben épp azoknak a verseknek a szövege olvasható tisztán, amelyeket a költő nem adott át dr. Szalai Sándornak. A *Nyolcadik ecloga a Magyarok* 1945. szeptemberi, a „bori notesz”-ből előkerült versek, a *Gyökér* és a *Négy Razzlednica a Fórum* című lap induló, 1946. szeptemberi számában látott először nyomdafestéket.

Temesvár az által került be a fölötté gazdag Radnóti-könyvtészetbe - az irodalomtörténészek, a vizsaszemlékezők, az esszéírók – szövegeibe, hogy az *A la recherche* és a *Hetedik ecloga /Az alvó tábor/* című költeményei még életében a *Déli Hírlap* utolsó számában megjelentek.

VÁRI ATTILA

Radnóti Temesváron

Gazdagok vagyunk? Vagy csak nem vagyunk zsigoriak, hogy naponta összeszámláljuk a vagyont, amellyel rendelkezünk? A mezőn maradó termés nem a gazdagság szimbóluma.

Bokor Ildikó és Mátray László Radnóti-műsorát nézem a temesvári színház lépcsőházában. A pódiumon kezdés előtti csend – a nézőtérben két úriasszony vitázik arról, vajon kifizetőd-e a színháznak, és fognak-e énekelni, és az, ahogyan terdelpelnek a kezdés előtti csendben, vajon az jóga-állás?

Van időm végiggondolni azt, amit minden előadóest után meg szerettem volna írni, hogy már itt az ideje, hogy szervezzük az előadók, előadások első seregszemléjét. Hogy kinek lenne a feladata? Talán az lenne a fontosabb, hogy ki legyen a házigazda, a vendéglátó.

Radnóti Temesváron

Gazdagság? vagyunk? Vagy csak nem vagyunk zsigoriak, hogy naponta összeszámláljuk a vagyont, amellyel rendelkezünk? A mezőn maradó termés nem a gazdagság szimbóluma.

Van időm végiggondolni azt, amit minden előadóest után meg szerettem volna írni, hogy már itt az ideje, hogy szervezzük az előadók, előadások első seregszemléjét. Hogy kinek lenne a feladata? Talán az lenne a fontosabb, hogy ki legyen a házigazda, a vendéglátó.



Bokor Ildikó és Mátray László

Radnóti Miklós eclogáinak a *Hetedik ecloga* című műve a *Nemzedék* című lap I./3., 1945. április 15-i számában. Az *Üzenet Borból* című bevezetőt a lap 38. oldalán közölték. A *Hetedik ecloga* eredeti változata a költő által adott címmel a dr. Szalai Sándornak Borban átadott másik négy verssel együtt 1946-ban a *Tájékos ég* címen Budapesten sajtó alá rendezett poszthumusz kötetben jelent meg. Tolnai Gábor a *Független Magyarország* 1946. augusztus 12-i számában közölte Radnóti-nekrológiájában még azt írta: „Utolsó verseid közül másolatokat hoztak el társaid”. A Radnótinál szerencsésebb dr. Szalai Sándor átadta valamennyi rábizott vers kézírásos másolatát a költő özvegyének, Gyarmati Fanninak. Az utolsó versek mindegyikét tartalmazó „bori notesz” ugyanis csak a kötet megjelenése után Radnóti holttestének exhumálásakor került elő. A sors különös kegyéből az átázott, erősen megrongálódott noteszben épp azoknak a verseknek a szövege olvasható tisztán, amelyeket a költő nem adott át dr. Szalai Sándornak. A *Nyolcadik ecloga a Magyarok* 1945. szeptemberi, a „bori notesz”-ből előkerült versek, a *Gyökér* és a *Négy Razzlednica a Fórum* című lap induló, 1946. szeptemberi számában látott először nyomdafestéket.

Az előadóművészek országos fesztiváljának „elődöntőjeként” talán nem lenne érdektelen, ha a közönség is megismerné azt a gazdag anyagot, mely Temesvártól Szatmárig, Marosvásárhelytől Sepsiszentgyörgyig felhalmozódott.

Nehéz feladat Bokor Ildikó és Mátray László közös vállalkozásáról írni. Az összehasonlítás (s a két különböző temperamentumú előadó szinte kényszerít, hogy összehasonlítsam őket) előtérbe hozza a versmondás kérdését, Radnóti-val való azonosulásuk fokát, a vers logikájának megvalósulását az előadásban. Bokor Ildikó versmondása dinamikusabb, tagolatlanabb, Mátray Lászlóé statikus és világosan tagolt. Az előadásban e két véglet találkozik, folyamatossá válik, s ennek nem utolsósorban a válogatás és a rendezés nagyszerűsége az oka.

A *Férfinapló* keretét Radnóti Miklós évszak-témájú versei nyújtják, anélkül, hogy az előadásba illusztrációs, magyarázó hangok szüremlenének. A naptár-díszlet csak jelzés, nem nő önmaga fölé, nem válik epikus magyarázkodássá. Funkciója, mint a kísérező is, nem siettetni vagy késleltetni, csupán hangsúlyosabbá teszi a véget.

Nem Radnóti-val, hanem Radnóti világával találkozik a néző ezen az előadáson. Az érthetőség kedvéért: elképzelhetetlen lenne egy olyan Petőfi-megemlékezés, amelyből kimaradnak a nagy tankönyv-versek, nos, a Radnóti-műsorból kimaradtak a „nagy ismertek”, s helyüket a bukolikus hang, a Radnóti-életérzést sugárzó ismeretleneb-



bek vették át, ami egyáltalán nem zavart. Sőt! A néző – akit Shakespeare arra kért, hogy „türelmes szemmel jöjj és segédkezz, mert ami csonka itt, az majd egész lesz” – pontosan ezen a varázslaton esik keresztül: aki elmegy erre az előadásra, nyilván ismeri valamennyire Radnótit, s csak gazdagszik Radnóti-képe azzal, hogy nem csak az hallja, amit hibátlanul motyogna az előadók után.

Az előadást nem nevezném a versmondás bravúrájának. Azt, ami a pódiumon történt, talán annyiban lehetne összefoglalni, hogy az egyes versek mondanivalóját rokon versek mondanivalójával többszörözik meg, vagy az így kialakuló sémára éppen más tematikájú verssel válaszolnak. Kulturált versmondás és tudatos építkezés ez, ami élménnyé teszi ezt az előadást. Mátray László válogatása és rendezése sokkal többet sejtet, mint amennyi megvalósult: egy bontakozó rendező szárnypróbálgatása, aki a repülés összes alapfeltételének birtokosa. Rendezői biztonsága zavarbaejtő – talán alkalma lesz színházi produkcióban is bizonyítani.

Bizonyára a temesvári színház turné-programjában szerepelni fog az előadás. S akkor, ha nem is az általam elképzelt előadói fesztivál keretében -, más városok Radnóti-rajongói, versbarátai, az egyre bővülő pódium-közönség is tapasztalhat ennek az „együttesnek”.

Megjelent az *UTUNK*-ban,
1975. április 25-én

IRODALMI  SZÍNPAD

FÉRFINAPLÓ

In memoriam Radnóti Miklós



BOKOR ILDIKÓ és MÁTRAY LÁSZLÓ ELŐADÓESTJE

Válogatta és rendezte Mátray László

Jegyek elővételben a színház jegyirodájánál
Telefon 32960

"amíg csak élhet, formában beszél..."



A "Meredek út" egyik példányára

Költő vagyok és senkinek se kellek,
akkor se, hogyha szótlán dűnnyögök:
U - U - U - se baj, hisz énekelnek
helyettem kandi ördögök.
S higgyétek el, higgyétek nékem el,
joggal legyen az óvatos gyanu!
költő vagyok, ki csak máglyára jó,
mert az igazra tanu.
Olyan, ki tudja, hogy fehér a hó,
piros a vér és piros a pipacs..
És a pipacs szöszöske szára zöld.
Olyan, kit végül is megölnek,
mert maga sosem ölt.

Harmadik ecloga

Pásztori Múzsám, légy velem itt, bár most csak egy álmos
kávéházban ülök, odakinn fut a fény, a mezőkön
némán túr a vakond, kis púpjai nőnek a földnek
és széptestü, fehérfogú barna halászsok alusznak
hajnali munka után a halas ladikok sikos alján.

Pásztori Múzsám, légy velem itt is e városi berken,
hét ügynök ricsajoz, de e hét se riasszon el innen,
most is, hidd el, a gond üli szívüket, árva legények...
s nézd azokat jobbról, mind jogtudor és furulyázni
nem tud ugyan közülük már senki, de hogy szivaroznak!

Légy velem itt! tanitok s két óra között berohantam
elmélkedni a füst szárnyán a csodás szerelemről.
Mint a kiszáradt fát egy kancsali, csöppnyi madárfütty,
ujraszül, azt hittem s fölemelt a magasba, az ifjú
régi tetőkre, a vágy kamaszos vadonába röptett.



Radnóti Miklós
és felesége, Fanni

Pásztori Múza, segíts! Most róla rikoltnak a hajnal
kürtjei mind! párás teli hangon zengik alakját,
hogy süt a teste, szemén hogy villan a nyurga mosolygás,
ajkán táncos, okos léptekkel hogy jön a sóhaj,
hogy mozdul, hogy ölel, hogy nézi a holdat az égen!

Pásztori Múza, segíts! szerelemről zengjem a dalt már,
karmol folyton a bú, új fájdalom űz a világban,
mindig, újra csak új! elpusztulok itt hamar én is.
Görbén nőnek a fák, sóbányák szája beomlik,
falban a téglá sikol; így álmodom én, ha elalszom.

Pásztori Múza, segíts! úgy halnak e korban a költők...
csak ránkomlik az ég, nem jelzi halom porainkat,
sem nemesívű szép, görög urna nem őrzi; de egy-két
versünk hogyha marad... szerelemről írhatok én még?
Csillog a teste felém, ó pásztori Múza, segíts hát!

Ikrek hava

(részlet)

Poros kezünket lógatva fáradtan indultunk akkor a Luxembourg felé. Jean Citadin némán jött mellettem, száját sem húzta össze, úgy fütörészett valami gyerekdalt. Később abbahagyta csak a levegőt szítta be halkán a fogai közt. Ránéztem, mert idegesített.

- Nos, szereted még Cocteau-t? - kérdezte harckészen.

Jean Citadinnal otthon, egy vidéki városban barátkoztam össze. Barátjához jött látogatóba három napra és ott töltött két hónapot - lustaságból. Napbarnított arccal, dühösen lépkedett mellettem. A város vége felé poroszkáltunk, a gömbkákócok között.

- Cocteau bűvész - magyarázta, és fölemelte az ujját. Mutatóujja csúcsán mintha egy hangsúlyos szótag vándorolna, feltűntek a gömbkákócok koronái. Kutyák faldosták mellettünk a kerítéseket, észre sem vette.

- Cocteau bűvész és én nem szeretem a bűvészeket. Csalnak, Cocteau is csal. A mutatóványai mögött semmi sincs. A költő ne bűvészkedjék, a költő érintse meg a szívemet! mint Villon, mint Ronsard, mint Verlaine!

- Ez az olvasó szempontja, de

te költő vagy! S ehhez képest elég egyszerű az esztétikád. Érzelmes esztétika!

- Nem, még nem vagyok költő - tiltakozott. - Még nagyon foglalkoztat a nyelv, akadályokat gördít elém, rosszindulatú és makacs. Még érezni a versen, hogy írták. Még sok benne a mutatvány, a bűvészet. Mondom, nem szeretem a bűvészkedést. Úgy fejezze ki az érzelmeket a vers, mint egy fütty, egy jajszó, vagy egy csuklás borozás után! Ne érződjék, hogy anyagból épül! Érzed a követ a strasbourgi katedrálison?

Délben indultunk el akkortájt és hold kísért haza. Cocteau ürügy volt a vitára s mi vitáztunk szakadatlan.

Most belémkötött. Rég nem vitakoztunk már és rég nem is beszélgettünk. Lustán és tétován csavarogtunk Párizsban, loptuk a napot. Egyikünk sem csinált semmit. Néha napokat aludtunk, néha napokig alig. Jártuk a várost, kirakatok előtt ácsorogtunk, délutánokat álldogáltunk át olvasva a paron, egy-egy könyvesláda előtt, tereken ültünk, gyerekekkel játszottunk és lányokkal, sokszor ketten egy lánnyal is, sokszor meg ketten tíz gyerekkel.

- Nos? - kérdezte.

- Szeretem - mondtam magam elé -, néhány versét majd magyarra is fordítom.

- Formában! - folytatta a mondatot Jean, hangsúlyozva a szót, gúnyosan.

- Úgy ám! - dühöngtem - nem is úgy, mint ti, verset prózában! Mallarmé nagy formaművész, mi? - nyitottam ki hirtelen a csapdát.

- Az hát! - ugrott bele Jean gyanútlanul.

- Nos, a nagy formaművész és az angol nyelv hivatásos rajongója prózában fordította Poe *Holló-ját*, és mit gondolsz, hogy adja vissza a szót, a szót, amit a holló folyton ismételt, a nevermore-t? Jamais plus! Hogy ezt jelenti? Tudom, de ez nem elég az üdvösséghez! Ennek az angol szónak sötét, borzongató hangulata van, ez a szó sejtet valamit, viszaad valamit a károgás hangjából! Hisz ezért volt olyan nagy probléma a mi költőinknek, a legnagyobb modern költők fordították, formahűen, s ezzel a szóval még külön bajlódtak, az egyikük így fordította, a füled ítéletére hallgass, hallgasd ezt a szót: Sohamár!

Jean arca egyszerre felderült, s

mint aki rájött valami titokra, sutogni kezdett. - Te, mit mond nálatok a holló?

- Kár, - feleltem meglepetten, azt mondja, hogy kár, az ige is ebből származik: károg.

- Ezt mondja? - ingatta a fejét Jean.

- Ezt - erősítgettem.

- No látod, a francia holló nem ezt mondja. Csak annyit mond, hogy Krrr... Krrr... S gondolod, hogy az angol azt mondja, hogy: More... more... Ennyit ér az ilyen formahűség!

Dühös lettem s eléálltam.

- Figyelj ide, te. Ismered Tibullus *Detestatio belli*-jét? Az első könyv tizedik elégiáját? Azt, amelyik úgy kezdődik, hogy: Quis fuit horrendos, primus qui protulit enses?

- Quam ferus et vere ferreus ille fuit! - folytatta az idézetet névve Jean.

- Oh, bocsáss meg, elfelejtettem, hogy görög-latin szakos vagy - mondtam gúnyosan, - hát ezt én magyarrá fordítottam, persze disztichonban, for-ma-hű-en, el sem tudod képzelni, mi? de nem ez a fontos, figyelj csak: divitis hoc vitium est auri, nec bella fuerunt, a nyolcadik vagy a tizedik sor, faginus adstabat cum scyphus ante dapes! Most figyelj meg ezt a magyar disztichont!

*Mindez a sárarany átka,
sosem volt háború addig,
Míg kopogó fapohár járta
a víg lakomán.*

- Nem rossz. - mondta meglepetten Jean.

- Nem rossz? - dühöngtem - kitűnő! És a pentameter szebb, mint a Tibullusé, mert tiszta, nincs sehol lassítva s így jobban festi a sor hangulatát! Míg kopogó fapo-hár jár-ta a víg lako-mán!

- Szebb, mint a Tibullusé? - csodálkozott Jean.

- Csak ez az egy sor - szerénykedtem -, hiszen hallod!

A sor valóban tetszett Jean-nak, elisméltette velem, utánam mondta, füttyentett, de aztán kijelentette, hogy az ilyesmi már önálló alkotásszámba megy, nem fordítás, mert nem pontos, nem hű.

- S a hűség a fontos - emelte fel a mutatóujját -, s ezért nem lehet formában fordítani. Formahűség! Add vissza a spondeust is a sorban, ne legyen szebb, hű legyen, ha már... Mi pontosak vagyunk, nem csinálunk tréfákat az idegen verssel, hűségesen elmondjuk franciául.

- Hűségesen? forma nélkül? hát lehet hű egy formátlan vers? A forma fontos, fiam. Az érint szíven! Egy alliterációt sem sikaszthatsz el a versből. Mit? hogy

ez lehetetlen, ez igaz. De az eredetivel egyenértékűt adhatsz. Egy későbbi sorban pótolhatod azt, amit egy előbbiben elmulasztottál, a vers egésze nem szenved akkor! Az más lesz? Mit nem értesz? Magánügy? Kérlek.

Mormogott maga elé valamit, láttam, hogy nem érdeklik többé a műfordítás nehézségei. S érdekelt a vita, akkoriban kezdtem megismerni a francia irodalom idegen sétálóktól szűz, titkos és meghitt ösvényeit, meghódított, ezért kellett ez a kis becsmélés, védekezés... Sértődötten hallgattam.

Jean az arcbőrét beszívta kétoldalt a zápfogai közé és összeharapta. Így jött mellettem, torz arc-cal és lehajtott fejjel. A kertbe értünk. Rugdaltuk magunk előtt a kavicsokat. A fák közt a fáradó délután aranyos színe ült már és a gyerekszívaj egyhangú zúgása is halkult. Leültünk a kút mellett. Beakasztottuk cipőnk orrát a rácsba, s hintáztunk székeinken.

Jean mutatóujját az orrának támasztotta és hallgatott. A halakat figyeltem s a tavorózsát, hogy mennyit nyilott tegnap óta. Rajta követtem az időt. Öregszem - gondoltam, és sietős érzésem támadt. Mintha elkésnék valahonnan. De tudtam, hogy ezt mindig megállapítom, amikor a délután estébe szivárogo át, és maradtam.



Ó, régi börtönök

Ó, régi börtönök nyugalma, szép és régimódi szenvedés, halál költőhalál, fennkölt és hősi kép, tagolt beszéd, mely hallgatót talál, - mily messzi már. A semmiségbe lép, ki most mozdulni mer. A köd szítál. A valóság, mint megrepedt cserép, nem tart már formát és csak arra vár, hogy szétdobhassa rossz szilánkjait.

Mi lesz most azzal, aki még csak él, amíg csak élhet, formában beszél s arról, mi van, - ítélni így tanít.

S tanítna még. De minden szétesett. Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.

Radnóti Miklós műveiből összeállította Sütő Egeressy Zsuzsa

SZEKERNYÉS JÁNOS

Széphistóriák és famesék

125 éve született Markovits Rodion

„Nem tudok szabadulni gyermekkori emlékeimtől, nem is akarok...” – szögezte le a *Temesvári Hírlap* 1932. szeptember 4-i számában *Pálya* címen közölt írásában Markovits Rodion (1884-1948), a romániai magyar irodalom egyedüli szerzője, akit *Szibériai garnizon* című riportregénye 1927-es kétkötetes kolozsvári kiadása után fölkapott a világsiker. Fogolyélményeinek krónikáját gyors egymásutánban tizennégy nyelvre fordították le. Magatartásában, írói megnyilatkozásaiban bizonyos mértékig a költő és lapszerkesztő Kiss József példáját követte. Természetes nyíltsággal vállalta, élte és vallotta meg felekezeti hovatartozását. A magyar literatura és közírás izraelita származású alkotóegyeniségei számottevő hányadától eltérően Markovits Rodion nem rejtette szemérmesen véka alá vallását, gyökereit, hanem elbeszélései, novellái, vallomások írásai és újságcikkei sorában ragaszkodó szeretettel, nosztalgikus elfogultsággal vallott avasi szülőfalujáról, s leplezetlen megindultsággal szólt felmenőiről, családtagjairól s arról a zárt közösségről, amelyben a világra eszmélt s amelyben felcseperedett.

A 125 esztendeje, 1884. július 15-én az Ugocsa megyei Kiszgércén született Markovits Jakab (utónevét közírói pályája kezdetén változtatta Rodionra) nagyapja, a Miskolc tájékáról származó Reb Jakov volt sorrendben a második zsidó, aki a szinéváraljai talmud-iskola elvégzése után az elszigetelt avasi faluban megtelepedett, miután elvette a kis település gazdálkodással, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó, korábbi egyedüli zsidójának szépséges lányát. A faluban még nem volt zsidó temető, ezért a későbbi író nagyszüleit Halmiban helyezték örök nyugalomra. A család azonban több nemzedékre menően tartós gyökeret vert a Túr-melléki faluban, amelynek főutcáján idővel mutatós házat is építettek. Markovits Jakab anyja, Steiner Éva Szamosszegről került az Avasba. Apai részről való unokatestvére, Reb Eizik, Homonna város tudós főrabbija s több vallásos könyv avatott tollú szerzője volt. A család szűkebb rokonságához jónéhány rabbi és dajen is tartozott. Steiner Éva „rajongással és mint felsőbb lényekről beszélt a költőkről, írókról, könnyekkel teli szemmel”, s könyv nélkül ismerte Lord Byron és Heinrich Heine költeményeit. A hegyek alatt elterülő Kiszgércén egyedülinek számító bádogfe-

deles családi házból, amelynek szomszéd-ságában a „magazin” kétemeletes épülete emelkedett, nem hiányoztak a könyvek, az izgalmas és vonzó olvasmányok. „A szülői házban az irodalom szeretetét és tiszteletét tanultam meg – nyilatkozta az író a *Keleti Újság* munkatársának irodalmi sikerei tetőzésekor, 1929-ben. – Egy kis román faluban laktunk, ahol édesapámnak kereskedése és földbirtoka volt. Szüleim kezdet-



től fogva gondosan ügyeltek arra, hogy a magyar nyelvet a maga kényes tisztaságában sajátítsák el a gyerekek. Simonyi Zsigmondnak, a nagy magyar nyelvésznek a hűgát hozták le hozzánk nevelőnőnek, s valóban sokat is köszönhetek neki. A pléhvel fedett ház előtt egy sor fűzfa és egy sor kevély nyárfa örködött nyilegyenes vonalban, mögötte terült el az udvar és a kert”.

„Tornácunkról – kőlépcsői voltak, és cementből volt a padlója – látszott az egész falu. A zsindeyes község háza, meg a zsindeyes papi ház, meg még egy zsindeyes ház: a kántoré. Az a másik zsindeyes, ami oda látszott, nem volt ház, csak a Bonáék istállója. Kihívó kacérságból volt zsindeyes, nem vette komolyan senki – írta le gyermek- és serdülőkora szűkebb színterét szülőfalujáról írott sikerült regénye, a *Sánta farsang*, bevezető fejezetében Markovits Rodion. – Látszottak a többi házak is a faluban, mert a mi házunk a völgyben volt, a többi pedig mind a dombokon. És aztán ezek magas tetejű házak voltak ám, büszke, hórihorgos, zsúpszalma fedéllel. A tornácraól mindent látni lehetett. A Bonák kúriáját, a Kokók udvarát, a Nyegránok tanyáját, a Handrók portáját, a Lupuk szegénységét, az Indrikucék árvaságát, a Nyikoricok kerítését, a Csomnyéék egészen új menedékét”.

A későbbi író apja, aki Pozsonyban elvégezte a

jesivát, s fiatal korában néhány nagyobb külföldi városban is megfordult, volt a falu legtehetősebb zsidó lakosaként az előimádkozó, aki szombatonként felolvasta a Tórárt, s megtanította a közösség tagjait az imarendre. „Fegyelmezett agyú, világlátott, céltudatos és bőismeretű, acélos logikájú embernek” nevezte és minősítette édesapját Markovits Rodion, olyan gazdálkodóként és kereskedőként emlegette, aki szívesen idézte alkalmanként W. Shakespeare, J.W. Goethe, Fr. Schiller és H. Heine műveit. A nagyobb ünnepekre a kisgércei zsidók átmentek imádkozni Turcra, Lekencére vagy Halmiba, ahol rabbi is szolgált. Markovitsék pléhfedeles házának ebédlője változott aztán hosszabb időn át alkalmi imateremmé, amelyben a frigszekrényt is őrizték benne a Tórával, sófárral és megilával, amelyeket az író édesapja íratott, vásárolt és adományozott a hitközségnek. Családi házuk kertjének végében, a napsütötte domboldalon biztosítottak helyet a zsidó temetőnek. Tehetősebb kereskedőként, a falusi kocsmá és szatócsbolt tulajdonosaként Markovits József – akit hitsorsosai Reb Sijének hívtak és szólítottak –, s aki vasúti talpfákkal, zsindegyel, szilvóriummal és lekvárral üzletelt, alkalmazott rendszerint zsidó tanítót, melamedet is a falu mózesvallású gyermekei számára. Markovits Józsefet megválasztották a turci kerület ortodox zsidó hitközségének elnökéül is. Bécsbe, Krakóba és New Yorkba is szállított lekvárt és avasi kóser pálinkát. Ősszel és télen, a szilvászüret idején és után három pálinkapárló kazánt s negyven hatalmas, ötmázsás lekvárfőző üstöt – amelyeket a salgótarjáni vasgyárban öntetett – üzemeltetett. Az alapanyagot – a cefrét valamint a kimagozott szilvát – ezer a földbe süllyesztett, természetes hordóban tárolta. Szép- és újságírói pályája utolsó szakaszában Markovits Rodion belekezdett *A halott hallgatott* című családregényének írásába, amelynek szeretett édesapja lett volna a főhőse, központi alakja, s amelynek bevezető fejezetét sikerült le is tisztáznia.

A házaló, rongyszedő, drótos, a vidéket örökösön füttyülő síppal járó, szegény avasi zsidók, akik viszonylag keveset tudtak a „zsidóságokról”, a vallás tantételeiről és előírásairól, de azt a keveset – miként azt az író többször is leszögezte – teljes erejükben, példamutató következetességgel betartották, megőrizték. Komoly áldozatokat is vállaltak a hitközségi, a gyülekezeti élet feltételeinek kereteinek biztosításáért. A szomszédfaluból szer-



Markovits Rodion - a riporter

zöttettek egy „tiszteltelteli” hitközségi tagot, hogy kilegyen az imatársaság törvényes létszáma. Alacsony lélekszámuk, szegénységük dacára bizonyos idő múltán szerény, szalmafedeles zsinagógát is emeltek a faluban. A kisgérceiek imaháza a leghosszabb volt az egész környéken, mert a hitközség tagjainak mindegyike az első sorban



Markovits Rodion - Bánffy-rajz

akart ülni. Hétvégi és évközi egyházi ünnepeiket tisztességesen, a tradíciókhoz hűségesen ragaszkodva megülték, igyekeztek mindenkor buzgón követni „az Írás és a Hagymány parancsait”. Az avasi zsidók szegénységükben, elesettségükben is boldogok voltak; „azzá tette őket közösségi tudatuk és mély vallásosságuk”. Markovits Rodion a hagyományok és a vallás fontosságát tömören és nyomatékosan a következőképpen érzékeltette: „Abban az időben zsidó háznál a kutya is illett egy kis zsidóságot tudni.” Világsikert aratott regényíróként is a zsidó újévet, a Ros-Hasanot Markovits Rodion lehetőleg mindig Kisgércén, szülei s a falubeli hitsorsosok társaságában töltötte. Rezignáltnak érzékelt és tapasztalta alkalmanként a zsidó közösségeket megtartó és összefogó felekezeti kultúra, vallási szokások, külsőségek fokozatos háttérbe szorulását, a szekularizáció, a haladás, a korszerűsödés térhódítását. Írásaiban emléket kívánt állítani az avasi zsidóság patriarchális, hagyománytisztelő világának, amelyet belülről és kívülről is a 20. század első évtizedeinek rémisztő veszélyei fenyegettek. Markovits Rodion publicisztikai és szépprózai írásainak fontos összetevője, meghatározó jellemzője az egészséges zsidó humor, amelyet a szakírók többsége a vallási intellektualizmus értékes melléktermékének, a zsidó kultúra egyik legnagyobb vívmányának minősít. A humort, a szellemes tréfát, a maliciózusságot, a csípős szatírárt, a gyilkos gúnyt Markovits Rodion is leginkább olyan eszközként használja, amely megértő szimpátiával ábrázolt hőseit, esendő kisembereit még rokonszenvesebbé varázsolja; találékonyságuk, józanságuk mindig túlszolgálták őket az örökké tisztázatlan zsidó egzisztencia feszültségein, nehezebb élethelyzetein. Elnéző pajkossággal sorolja elő, írja le azokat az ügyes praktikákat, furfangos megoldásokat, amelyekkel a találékony avasi zsidók kijátszották a betarthatatlan vallási tilalmakat, előírásokat. Háborús regényei szövegét, előadásmódját is könnyed humor, kihegyezett, bonyolultabb összefüggések-re rávilágító ironia fűszerezi.

Gyakran elvonult Markovits Rodion lelki szeméi előtt a 20. század elején Ugocsában, Szatmárban, Máramarosban és Szilágyságban élt régi zsidó férfiaknak, „erős tölgy-embereknek” jóságos, nemes, okos és rokonszenves galériája. A bölcs és művelt kereskedők, vállalkozók, bérlők és pénz-

emberek legtöbbször az egész Avas respektálta, sokra tartotta. Markovits Rodion nagyon sok önéletrajzi fogantatású szépprózai és vallomások írásában, visszaemlékezésében, riportjában, jegyzetében, vezércikkében és tárcájában idézte fel családtagjait valamint a kiscseréi, az avasi zsidóság mozgalmas, eseménydús és fölöttébe erkölcsös életének tanulságos és mulatságos momentumait, derűs helyzetait és mozzanatait, sorsdöntő történéseit, mély értelmű megnyilatkozásait. A Kárpátok lábainál elterülő szűkebb pátria, az Avas zsidó közösségének legendás alakjait, bölcs és tréfáskedvű figuráit jelenítette meg eszményítő, majdnem mágikus beállításban a *Reb Ancsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* címen 1939-ben Temesvárott publikált elbeszéléskötetére, amelyet 2006-ban újrakiadott a budapesti Noran Kiadó. Tervezett regényének, *A fák végzetének* valamint az *Anyám kertje* összefoglaló címmel megjelentetni szándékozott novellaciklusának hősei, helyzetei, történései és elmesélt esetei szintén egytől egyig az összképében, légkörében és szokásrendjében egyaránt archaikus, csöndes és idilli színpadon avasi falut idézik, elevenítik meg. Markovits Rodion mindenkor szubjektív alapállásból, elfogadott érzélgősséggel, leplezetlen szentimentalizmussal és meghatottsággal írt szülőfalujáról és az Avasról, amely a nemzetiségi és vallási béke, megértés és tolerancia csodás, példamutató szigetként rögzült emlékezetében. A Túr két partján Markovits Rodion vallomások szövegei szerint jellegzetes hagyományait ápolva, megőrizve és kölcsönösen tiszteletben tartva tökéletes összhangban éltek egymás mellett románok, magyarok, ruszinok, zsidók és cigányok. A tájegység a maga nemében egyedülálló entitást képezett. A Szatmárnémetiben kiadott napilap, a *Szamos* már 1929-ben a „rejtelmes Avasország életének, szokásainak és mondáinak leghivatottabb ismerőjének” nevezte Markovits Rodiont.

Legsikerültebbnek minősített könyvében, 1933-ban *Sánta farsang* címen kiadott faluregényében a lírai, a mágikus realizmus ábrázolásmód eszközeivel, meleg színekkel, a nosztalgia megszépítő fénytörésében jelenítette meg a világtól elzárt avasi falu lakóinak fölbolydult, eltorzult, fonákjára fordult életét az első világháború éveiben. Az embertelen háború romboló hatása, groteszk következményei a hátszög elszigetelt, isten háta mögötti, zárt településeiben is jelentkezett, láthatóvá és érzékelhetővé vált. Fokozatosan fölborult a bevett, az általánosan elfogadott érték- és szokásrend: megváltoztak, elfajultak az erkölcsök, érvényüket veszítették a sok évszázados írott és íratlan törvények. Felesége elbeszélésére, feljegyzéseire valamint személyes élményanyagára támaszkodva groteszk és metaforikus elemekkel átcsózt megjelenítésben mutatta be azt a félelmetes, kísérteties vitustáncot, amelybe a falu megzavarodott közössége az I. világháború lidércnyomásos esztendeiben keveredett. A regényalakok a tündéri szépségű avasi falunak a katonai szolgálat alól mentesült parasztjai, pásztorai, előljárói és tisztviselői, akiknek szerepe, befolyása kísérteties-



Markovits Rodion temesvári diákokkal

sen felértékelődött az igazi, a besorozott, a frontszolgálatra alkalmasnak ítélt férfiak kényszerű távolléte alatt. A nyomorékok, a sánták, a fogyatékosok uralták átmenetileg az elárvult, lezüllött hegyvidéki települést. A lírai hangütésű bevezető és záró fejezet között 39 tételben idézte fel és pörgette le Markovits Rodion az eseményeket az általános mozgósítás napjától az első leszerelt illetve megszökött katonák visszatéréig, megjelenéséig. A fegyverfogásra érett férfiak sorra bevonultak az ország védelmére, hangadókká, a faluközösség vezetőivé a korábbi lenézettek, megvetettek, kiteszítottak váltak.

Az avasi falvak többségét szegény, egyszerű és igénytelen emberek lakták. A zsidóság nagyobb hányada sem volt túlságosan tehető. A vagyonát megalapozó és szorgalma, élelmessége és szerencséje révén évről évre gyarapító Markovits József ellenben megengedhette magának, hogy felcseperedő gyermekei – négy lánya és két fia – mellé nevelőnőt szerződtessen Simonyi Szerafin, az ismert nyelvész Simonyi Zsigmond húga, személyében. Irányítása és felügyelete alatt Markovits Jakab magántanulóként végezte alapfokú tanulmányait. Vizsgázni Turcra, majd Halmiba mentek be minden tanév végén. A növendékeivel szigorú, igényes és kemény asszonyként viselkedő nevelőnő személyét – aki gyakorta elmélázva s álmodozva feledkezett bele az igaz történetek meg a költött mesék szálainak szövögetésében – több írásában felemlegette, felidézte a későbbi sikeres író. „Nagyon jól érezte magát nálunk és az eseménytelen vidéki életet arra használta fel, hogy megtanulta a siketnéma beszédet – nyilatkozta a *Déliab* munkatársának Markovits Rodion. – *Ő tanított meg ír-*



Markovits Rodion Nagyváradon

ni, olvasni és ő hozta nekem az első magyar olvasmányt is. »Nagyapóéknál« volt a címe és Benedek Elek írta.» Markovits Rodion egyébként – miként azt maga is többször leszögezte – írni kizárólag csak magyarul tudott. Habár következetesen s nem titkolt büszkeséggel ragaszkodott zsidóságához, a héberül írt szövegeket és imákat nem értette. Pedig a vallási alapismereteket a Markovits József által fölfogadott – s a többi kiscsercei mőzes-vallású gyereket is „zsidóságra” oktató – hitoktatótól, a melamedtől sajátították el a Markovits-fivérek: Jakab és Sándor. A betű, az írott szó, a szépliteratúra iránti határtalan tisztelet már Kiscsercén, a családi környezetben mély gyökereket vert a fiatal Markovits Jakab szívében. Különös módon, nem volt teljesen idegen az irodalomtól a család legendás szakácsnője, a háztartást félév-századon át nagy hozzáértéssel vezető Kati néni sem, mivel fiatalabb korában a később Nagy Endre néven közkedvelt kabarészerzővé és konferan-sziéivá vált Grósz Bandi dajkája volt Nagyszőlő-sön. Markovits Rodion tervbe vett, megírni szándékozott regényeinek egyike különben a *Kati néni országa* címet viselte volna.

A fiúkat értelmiségi pályára szánó szülők Markovits Jakabot a szatmárnémeti római katolikus gimnáziumba, majd a „kisérettségit” követően a református kollégiumba írták be. Tanár szeretett volna lenni, de szülői óhajra és rábeszélésre az érettségi bizonyítvány megszerzése után 1903-ban a budapesti egyetem jogi karára iratkozott be. A jogtudománynál jobban érdekelte a filozófia. Irodalmi, újságírói álmaival és terveivel sem szakított. Jegyzeteket, cikkeket és riportokat közölt – keresztnevét a Dosztojevszkij-regényhőstől

kölcsönzöttre változtatva – a Garai Manó szerkesztette *Korbács* című lapban, írásokkal jelentkezett a Rácz Ödön vezette irodalmi újságban, a *Magyar Szemlében*. Prózaí írásokkal szerepelt az *Ifjú Erők* című lap hasábjain is. A *Szatmár és Vidéke* című hetilapban, amely elbeszélését közölte, állandó rovatot készült indítani 1908-ban. Peterdi Andorral, albérleti szobatársával folytatásos ponyvaregények írására kötött szerződést. Irodalmi pályája kibontakozására termékenyítőleg hatott megismerkedése Karinthy Frigyesrel s az Üllői út 21. szám alatti diáktanya lakóival, akik cél-tudatos komolysággal és elszántsággal készültek a művészeti és irodalmi szerepvállalásra, a megme-revedett magyar kulturális közgondolkodás gyö-keres megreformálására, megújítására. Markovits Rodion gyakori vendégévé vált a New York valamint a Meteor kávéház irodalmi törzsszatalainak, amelyeknél Molnár Ferenc, Heltai Jenő, Somlyó Zoltán, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes tár-saságában töltötte az estéket. Fiatal íróbarátai ré-vén került kapcsolatba a rangosabb lapokkal, s ki-sebb-nagyobb rendszerességgel tárcanovellái, el-beszélései jelentek meg a *Népszavában*, valamivel később pedig a *Független Magyarországn* és *Az Estben* is. Fiatalon belépett a Magyar Szociálde-mokrata Párt tagjai sorába: Alkalmanként közölt Markovits Rodion írásaiból a Heltai Jenő szerkesz-tette élclap, a *Fidibusz* valamint a Herczeg Ferenc vezette népszerű családi képes lap, az *Új Idők* is. Nem sokkal az első világháború kitörése előtt *Vir-radás* címmel indított, jelentetett meg szépirodal-mi lapot, amelynek azonban csak első, beköszön-tő száma hagyta el a nyomdát.

Jogi tanulmányai befejezése után ügyvédi iro-



Markovits Rodion és Móra Ferenc

dákban bojtároskodott, s különféle fővárosi és vidéki lapok munkatársául szegődött. Szüleitől, Kisgércéről továbbra is megszabott összegű havi apanázst élvezett, amelyet az írásaiért, az elvállalt szerkesztői munkákért kapott honoráriumokkal, az ügyvédi irodák, reklámügynökségek által folyósított szerény összegecskékkel sietett kiegészíteni. Kolozsvárott a Dobó-testvérek magánsemináriumában készült fel az ügyvédi vizsgára, amelyet Marosvásárhelyen tett le. Rövid ideig Szatmárnémetiben ügyvédeskedett, majd visszatért a nagyobb lehetőségekkel, az elevenebb és mozgalmasabb élettel kecsegtető Budapestre, ahol az egyik barátja által alapított szekérgyár igazgatója lett. A Hunyad vármegyei Pujra készültek kinevezni járásbírónak. 1909 nyarán kötött házasságot a középiskolai tanulmányait épphogy befejező Pfeifer Erzsébettel, akivel a Lipótvárosban, a Molnár utca 11. szám alatt bérelt kétszobás lakásba költözött. Egyetlen fia, Markovits András 1911-ben Budapesten született.

Az I. világhégés kitörésekor Markovits Rodion is „mozgósították”, besorozták. A keleti fronton orosz fogságba került. Hét esztendőt töltött a szibériai fogolytáborokban. 1922-ben Kisgércére tért vissza, ahol felesége, apja és fia várta. Miután legyengült szervezete valamelyest megerősödött, Szatmárnémetiben nyitott ügyvédi irodát, s a Dénes Sándor szerkesztette *Szamos* munkatársává és a rangos kolozsvári napilap, a *Keleti Újság* tudósítójává vált. Fogolyélményeit felelevenítő, megejtő közvetlenséggel „elmesélő” kollektív riportregényét a *Keleti Újság* közölte folytatásokban, majd a szedés felhasználásával kötetben is. A *Szibériai garnizon* visszhangos irodalmi, erkölcsi és anyagi sikert aratott. Markovits Rodion nem sáfarkodott jól és okosan előnyös irodalmpolitikai és közéleti helyzetével, mesésnek tartott jövedelmével. A világ nagyvárosaiból postázott honoráriumok gyorsan elúsztak. A háborús irodalom iránti érdeklődés is mérséklődött, erősen megcsappant. Megtépázott babérkoszorúval, vagyona-ból kifosztottan a rövid ideig irigyelt, körüludvarolt és elkényeztetett író és lapszerkesztő az 1930-as évek elején arra kényszerült, hogy ismét biztos és állandó fizetést garantáló munkahely után nézzen. Több erdélyi és partiumi újságnak fölkínálta szolgálatait. Végül is a *Temesvári Hírlap* előnyös ajánlatát fogadta el, s 1931 februárjától 17.000 lejes fizetéssel a Pogány László szerkesztette polgári liberális szellemiségű napilap főmunkatársául szegődött. Temesvárt higgadt, józan és kiegyensúlyozott városnak tartotta. Markovits Rodion elemében érezte magát a Bánság fővárosában, a *Temesvári Hírlap* Szabadság téri redakciójában, ahol megkülönböztetett respektussal övezték. Lapszerkesztőként a közírás szinte valamennyi műfaját szorgalmasan, igényesen és nagy hozzáértéssel művelte. Megbecsült, vérbeli zszurnalistává vált. Rengeteg vezércikket, jegyzetet, riportot, kommentárt, interjút, lírai reflexiót, vitairatot, visszaemlékezés-töredéket, portrét és novellát írt és publikált a *Temesvári Hírlap* hasábjain az újság 1939-es kényszerű megszűnéséig. Főként az érdekesebb, a szokványostól elütő, általánosabb ér-

vényű tanulságok és következtetések levonására alkalmas témákhoz vonzódtott. Nagy közkedveltségnek s olvasottságnak örvendtek a különösebb, bizarrabb kül- és belpolitikai híreket, tudósításokat szellemenesen kommentáló, egyéni megvilágító, értelmező és továbbgondoló jegyzetei, „kis színesel”, frapárs hírfjei. Nagyobb terjedelmű cikkeiben, eszmefuttatásaiban a fölbolydult világ történéseit, fo-

lyamatait éberrel figyelve az 1930-as évek rémségeivel fenyegető megnyilvánulásaival, lázas tüneteivel, fölkavaró eseményeivel foglalkozott. Meggyőződéses humanistaként és pacifistaként korán érzekelte és írásaiban nyomatékosan jelezte azt az óriási veszedelmet, amelyet a fasizmus hatalomra kerülése, rohamos térhódítása az emberiség egészé számára képezett. A *Temesvári Hírlap* közölte folytatásokban *Sánta farsang* című regényét valamint azokat az elbeszéléseit, amelyeket 1939-ben *Reb Ancsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* címen gyűjtött és jelentetett meg kötetben illetve „fa-novelláit”, amelyeket egy másik könyvbe szándékozott kiadni. Temesvárott is tevékenyen részt vett a zsidó hitközség életében. Több ízben is föllépett a zsidó kulturális rendezvényeken, az irodalmi-művészeti esteken, rendszeresen találkozott a zsidó tanintézetek növendékeivel. A temesvári zsidó hitközség büszke volt arra, hogy a hírneves író, a jótollú publicistát aktív tagjai sorában tudhatta.

A *Temesvári Hírlap* megszűntét követően Markovits Rodion állás és biztos kereset nélkül maradt. A második világhégés nehéz időszakában „tarhálásból”, könyvei megmaradt példányainak eladásából valamint magánórák tartásából biztosította megélhetését. Keserű öniróniával „tarhományi főnöknek” nevezte magát. Roppant kritikus periódust vészelt át. A II. világháború után a Magyar Népi Szövetség előadójaként, a *Szabad Szó* munkatársaként és a Bánsági Magyar Írók Egyesületének elnökeként kamatoztatta tehetségét, több évtizedes tapasztalatát és irodalmi tekintélyét. Álmában ragadta el teljesen váratlanul 1948. augusztus 27-én a halál. A temesvári izraelita temetőben alussza örök álmát a *Szibériai garnizon*, a zsidó széphistóriák és famesék világsikert aratott szerzője.



Markovits Rodion:
Reb Ancsli

JANCSÓ ÁRPÁD

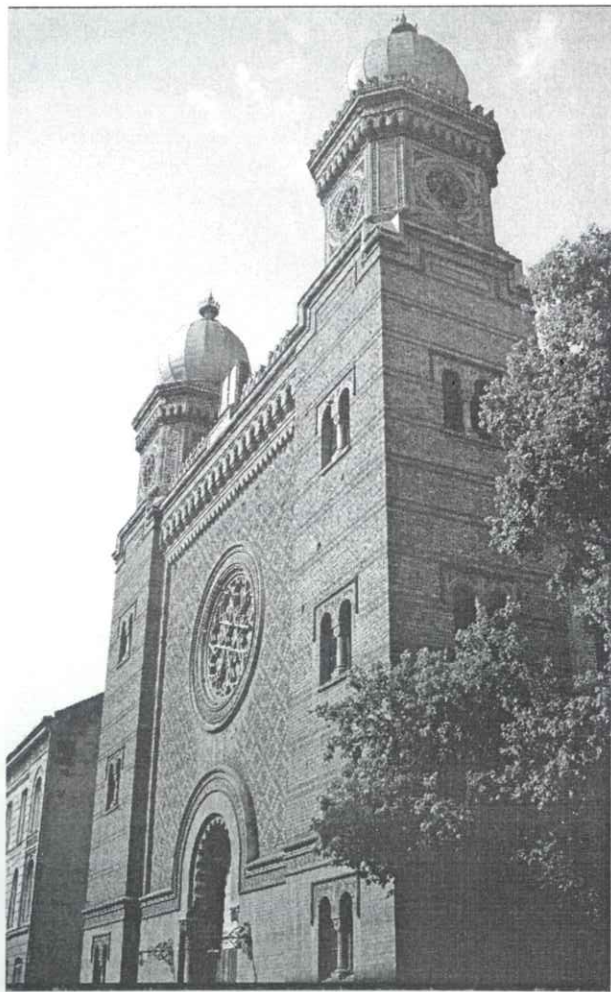
Temesvári zsinagógák

A zsinagóga görög eredetű szó, jelentése: a gyülekezés háza (héberül: beit kenesset). A hazájából a rómaiak által elűzött zsidók életében immár két évezrede kiemelt szerepet tölt be. Hagyományosan három feladatot látott el: a közös imádkozás, Mózes könyvének (tóra) az olvasása és a tanulás helye volt. S mivel Mózes szavai szerint tíz ember már gyülekezethet tekinthető, a zsidó közösségek, megtelepedésük után azonnal létrehozták zsinagógáikat.

A temesvári zsidóság kezdeteiről kevés pontos adattal rendelkezünk. A török hódoltság idején tevékenykedett a városban egy Assaet vagy Azriel nevű orvos. Az ő sírköve a legrégebbi itt fennmaradt síremlék. Felirata szerint 1636-ban halt meg. Sebész-mestersége mellett rabbiként ő vezette hitbéli társait. Az eleinte Temesváron letelepedett zsidók spanyol (szefárd) zsidók voltak, akik a városnak a török iga alól való felszabadulását (1716) követően, amikor 12 spanyol-zsidó családot jegyeztek fel, egyre nagyobb számban jelentek meg. A Habsburg hatóságok eleinte megtiltották a zsidók letelepedését a várban. A külvárosokban mind többen húzódtak meg, ezért a városparancsnokság korlátozta számukat. Az 1776-ban kihirdetett „Judenordnung”-ban azonban arra kötelezte őket, hogy a várba költözzenek, de csak legfeljebb 46 család. Számukra külön telket mértek ki, akár a katolikusoknak vagy a görögkeletieknek. Ennek neve a Juden Quarrée (zsidó négyszög) volt. Határai a Kórház (majd Erzsébet, ma Mărășești), Színház (majd Szerb, ma Gh. Lazăr), Piarista (majd Városház, ma E. Ungureanu) és Jenő herceg (ma E. de Savoya) utcák voltak. Az osztrák adminisztráció szigorú előírásokhoz kötötte a zsidók letelepedését Temesváron. Szabályozták a családok számát, a házasságokat, a zsidók által űzött kereskedést, stb. A hitéletet 1739–1760 között a Savoyai Eugén (volt Forforozzi) kapu épületében kialakított kis imaházban éltek, míg nem épült fel a zsinagógájuk. Feltételezhetően vallásukat más kisebb imaházakban is gyakorolták. A belvárosi zsidó négyszögben 1760 és 1762 között, Jakob Moises és Jakob Wolf kezdeményezése folytán építették fel az első zsinagógát, melyet 1865 után a „régli” jelzővel illették. Egyes források szerint a gyárvárosi szefárd zsidóknak 1787-ben a ma emléktáblával megjelölt, volt gyárvárosi Talmud Tora iskola udvarában (Farkas, ma E. Teodoroiu utca) is volt egy szerény imaházuk. Ezt állítólag a XIX. század végén restaurálták. Mára csak halvány emléke maradt. A múlt század elején megjelent Zsidó Lexikon szerint pontos és megbízható adatok a hitélet eseményeiről csak a XIX. század eleje óta áll-

nak rendelkezésünkre. Tudjuk, hogy a hitközség fő-rabbija 1798-tól 1821-ig Oppenheimer Dávid, messze földön híres talmudtudós volt, a hitközség elnöke pedig Gerstl Gavriel.

Az 1840. évi XXIX. törvénycikk értelmében a zsidóság már szabadon telepedhetett le az ország városaiban. Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc a magyarországi zsidóságot is emancipálta, egyenlő állampolgári jogokat kaptak (nem úgy, mint például a román fejedelemségekben; Romániában csak a XX. század elején lettek teljes jogú állampolgárok). Az 1867-es XVII. törvénycikk újra kimondta a magyarországi zsidók egyenjogúságát és teljeskörű egyházi és iskolai autonómiát szavatolt.



A belvárosi zsinagóga

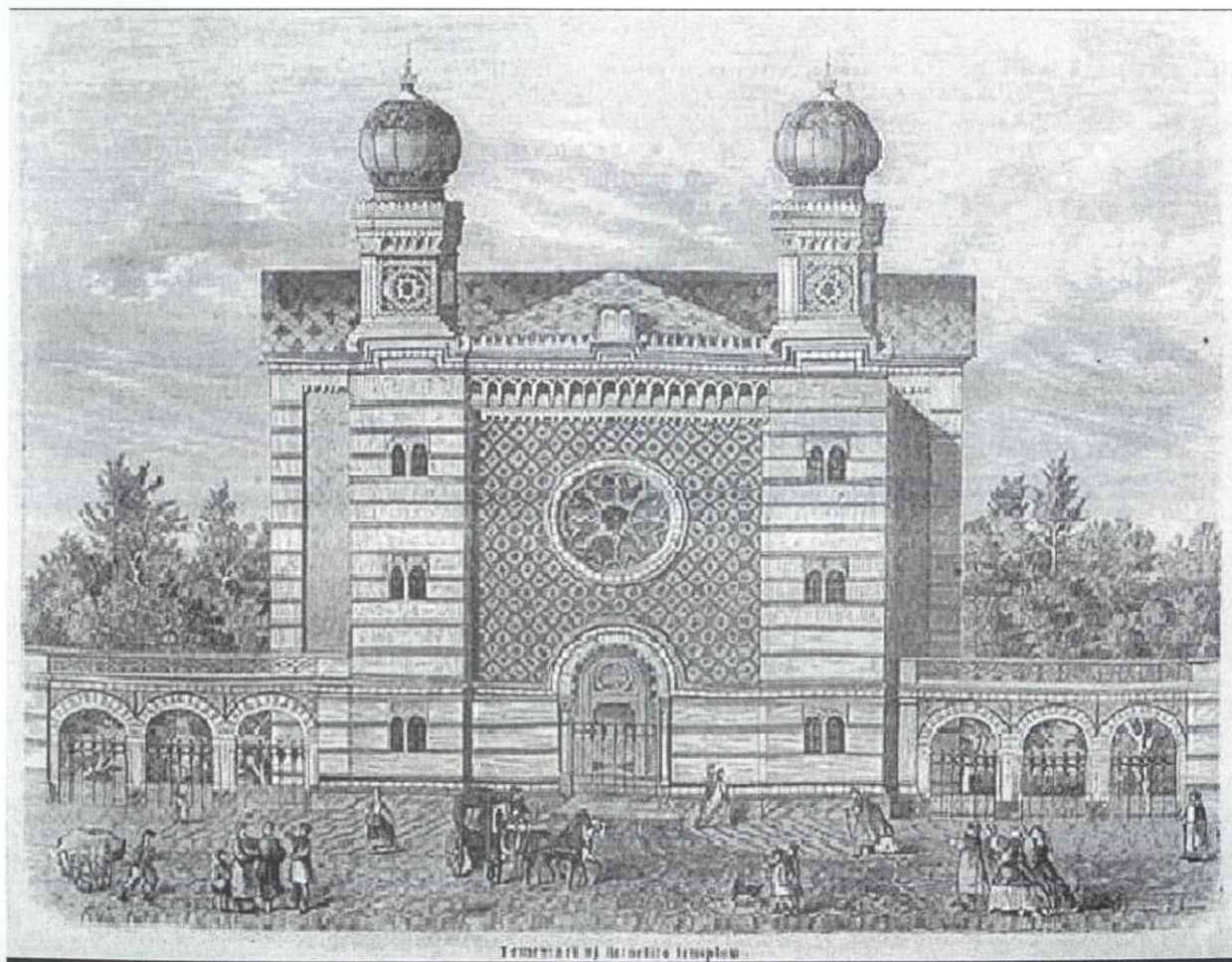
Eötvös Károly összehívta az Országos Zsidó Kongresszust főként azzal a céllal, hogy egységes képviselőt alakítsanak az állammal való párbeszéd folytatására. Egy szervezet helyett kettő jött létre: az ortodox zsidóké és a reformokat követő neológoké. A kettő között a kongresszus előtti állapotokat megtartani kívánó, egyetlen országos szövetséghez sem csatlakozó „status quo ante” helyi hitközségek voltak. 1895-ben a zsidó vallást is egyenjogosították (recipitálták).

Temesvár a fejlődő iparváros mágnesként vonzotta az Európa más részein meghurcolt zsidóságot és számuk egyre nőtt. Az 1850-es népszámlálás adatai szerint Temesvár 20.560 lakosából 1.551 vallotta magát mózeshitűnek. A Belvárosban 495, a Gyárvárosban 971, a Józsefvárosban 79 és a Majorokban 6 zsidó lakott. A fejlődő Bega-parti város kicsiben a korabeli ország tükré is volt. Magyarországon a bevándorlásoknak köszönhetően 1850–1900 között a zsidóság száma megháromszorozódott. Temesvár szabad királyi város lakossága 1910-ben 72.555 fő volt, ebből 6.728 vallotta magát zsidónak. Hitéletüket több szép zsinagógában élték meg. A zsinagógákat annak megfelelően alakították ki, hogy a hitközség ortodox vagy neológ volt. Az előbbieknél a tórát szombat délelőtt vagy ünnepnapokon a zsinagóga közepén álló emelvényen (bima) lévő tóraolvasó asztról (mizrah) olvasták fel. A neológok istenházai a bimát a frigyszekrény közelében helyez-

ték el. Templomaikban helyet kapott az orgona is, istentiszteleteiket zenével teszik magasztosabbá. Az orgona az épület díszé is egyben. A frigyláda a templom Jeruzsálem felé néző, keleti fő falán található, ebben őrzik a tóratekerceket (Mózes öt könyvét). A frigyszekrényt zsidó jelképekkel és héber feliratokkal díszített, legtöbbször művészien hímzett brokát-, vagy bársonyfüggöny (páróhet) takarja. A frigyszekrény előtt pislákol az örökmécses lángja. A zsinagógák tervezésekor figyelembe vették, hogy a nők nem részesei, csak szemlélői a szertartásoknak. Számukra elkülönített helyet kellett biztosítani, ahová külön ajtón és lépcsőn jutottak.

A belvárosi zsinagóga

A XIX. század közepén már szükség volt egy minden igényt kielégítő nagy templom megépítésére. Ehhez főleg az 1860-as októberi diploma, az alkotmány helyreállítása és a Bánságnak az anyaországhoz való újracsatolása után (1860. december 27.) teremtődtek meg a feltételek. Az impozáns zsinagógát Buziási Eisentädter Ignác akkori hitközségi elnök és Hirschfeld Móric (akit 1863-ban választottak főrabbinává) kezdeményezésére 1863-ban kezdték el építeni a vár Kórház, később Erzsébet (ma Mărăsești) utcájában a ferencendi kolostor egykori telek-részén, ennek szomszédságában. Eisentädter Ignác



A belvárosi zsinagóga felavatásakor készült metszet (1865)

kimagasló polgára volt a városnak. Nagybecskereki kereskedőcsalád sarja, már kitanult kereskedőként állt be honvédnek. Főhadnagyi rangban vett részt a magyar szabadságharc csatáiban. 1854-ben jött Temesvárra és nagybátyjának 1809-ben alapított nagybani kereskedésében dolgozott. Ennek vezetője és társtulajdonosa lett. Majdnem minden temesvári kulturális és kereskedelmi társaság aktív tagja volt. A hitközség 1866-ban választotta elnökévé. Egy év múlva már a Temes, Torontál, Krassó-Szörény és Arad vármegyék zsidóságát törmörítő XXIII. Izraelita Körzet elnöke. A temesvári Lloyd Társaság igazgatója és a Kereskedelmi kamara elnökeként sokat tett a kereskedőtársadalom elismertetéséért. Temesvár gazdasági felvirágoztatásáért tett erőfeszítéseinek honorálásaként I. Ferenc József királyunk 1881-ben a „buziási” előnevet adományozta és magyar nemesi rangra emelte, majd 1891-ben kereskedelmi tanácsossá nevezte ki. A haza hű szolgája, a hazafiasság szószólója volt, városi tanácsos. Támogatta a délmagyarországi kereskedelmet, Temesvár iparának fejlesztését. Temesvár hű polgárát 1893. április 9-én tízezer temesvári kísérette utolsó útjára.

A modern zsinagóga építésének költségeit a hitközségi tagok önkéntes adományaiból fedezték. Hirschfeld Móric főrabbi felhívására, aki 1863-tól lett hittársainak lelki vezetője, gondozója, megalakult egy 11 tagból álló templomépítési bizottság. Monumentális istenházát terveztek építtetni, azonban az anyagi lehetőségek ennek gátat szabtak. Közrejárt szott még az a tény is, hogy a gyárvárosi zsidók külön hitközséghez tartozóknak tekintették magukat és célul tűzték ki egy saját zsinagóga felépítését városrészükben. Ez vezetett aztán a hitközség formális szétválásához is. A munkálatok befejezésének gyorsítása végett 1864-ben a belvárosi zsidóság hitelekért is folyamodott. A díszes épületet, melynek építési költségei elérték a 100.000 forintot, 1865. szeptember 19-én (5625 Ellul 28) avatták fel a város polgári és katonai vezetőinek jelenlétében. A felszentelést Hirschfeld Móric főrabbi végezte.

Az ünnepélyes szertartás programját, melynek egy példányát a Temesvári Állami Levéltár őrzi, Hazay Róza nyomdájában készítették. A nyolc oldalas kis, német nyelvű füzetecskéből megtudjuk, hogy a ceremónia délelőtt tíz órakor kezdődött az utolsó téglá elhelyezésével. Az alapítási és építési okirat szövegét a felszentelési ima után olvasták fel. Felcsendült a „Milyen szépek a te sátraid Jákob, a te hajlékaid Izrael...! Belépek házádba, óh, Uram!” Ezután következett a frigygláda kinyitása, melyet az örök láng meggyújtása követett. A jelenlévők meghatódva hallgatták a rabbi szavait: „Halld Izrael!... Egy a mi istenünk, nagy a mi Urunk, szent az Ő neve”, majd a kórus hangjai töltötték be a szent hajlékot. A prédikáció előtt felhangzott Hirschl úrnak, a kórus vezetőjének erre az alkalomra komponált dalműve: „Vater, dieses haus auf Erden / Bauten wir zu Deinen Ruhm...” A prédikáció után a 111. zsoltár zengett, utána pedig a felszentelési és hálaima következett. Az eseményt a „Volkshymne” zárta.

A város díszét egy korabeli metszet is megőrökíti.

A téglából formált ékszerdoboz tervezője a bécsi Schumann Károly építész volt.

Az épületet két hagymakupolás sisakkal fedett, mór stílusú torony emeli ki az utca házainak magasságvonalából. Közül Mózes kőtáblája (a Szövetség két táblája) hirdeti az isteni ígét. A főhomlokzatot két



A templom építtetőinek, tervezőjének nevét megőrökítő márványtábla

torony zárja közre. Rajtuk három szinten láthatunk szép, reneszánsz stílusú ikerablakokat. Felső harmadukat barna színű majolika csavardísz keretezi. A többszínű téglából mintázott mór stílusú homlokzatot színes kerámiadíszekkel ékesítették. A csipkés ívű díszbejárat két oldalán szép kovácsoltvas lámpatartók dicsérik a temesvári iparosok munkáját. Az épület központi részén nagyméretű kupola emlékeztet a népét védő sátorra. Közepén színes üvegfedésű laternán ömlik a fény. Az épületnek mind a négy oldalán színes rózsablatok vannak. A két oldalhajót két szinten ikerablakok világítják meg. Mindegyik oldalon tizenkettő. A főbejárat fölött lévő körablak külön légiességet kölcsönöz az épületnek. A homlokzatot ezenkívül hat, középen míves oszlopfős oszloppal osztott ikerablak teszi mozgalmassá. Különösen szépek a faragott kő ablakkeretek.

A belvárosi zsinagóga hasonlít archetípusára, azaz előképére, a Ludwig Förster tervezte (belső terét azonban Schulek Frigyes alakította ki) 1854–1859 között épült budapesti Dohány utcai nagy zsinagógára, mely meghonosította Magyarországon a tornyos zsinagógákat. Talán ezért tévesztik össze a két templom tervezőit.

A hatalmas belső tér körülbelül háromezer hívőt képes befogadni.

A templom belseje három tagolású: egy nagyméretű kupolával fedett főhajó és kétoldalt egy-egy mellékhajó. A mellékhajókban, két szinten öntöttvas oszlopokra támaszkodó karzatokat építettek a nők számára. A férőhelyek szaporítására 1915-ben a főbejárat fölé újabb karzatot építettek. Figyelemre méltóak a szépen díszített oszlopfők.

A gyönyörűen megmunkált frigyszekrény a keleti falba van építve. Szébb időket látott hatalmas kárpit takarja, melyre a hitközség kiválóinak neveit hímeztek. A műemrek textília már foszladozik. Ha nem kerül múzeumba, nyomavész. Előtte még megvan a nagy gonddal megmunkált kovácsoltvas korlát.

A nagyméretű kupola festése még mostani, leromlott állapotában is lenyűgözi a szemlélőt. A mór ornamentika ötvöződik bizánci jegyekkel. A keleti falon, a frigyszekrénytől balra és jobbra hatalmas színezett nyolcszögű csillagok vannak.

A régi zsinagógából átköltöztették az 1810-ben készült orgonát, melynek alkotóját nem ismerjük. Ezt 1899-ben váltotta fel egy új, a híres temesvári orgonagyáros, Wegenstein Lipót remeke, egy két manuális, 19 regiszteres orgona, mely a 29-es gyári sorszámot viseli. Ennek költségeit az 1893-ban elhunyt Buziási Eisenstädter Ignác adományából fedezték. A régi hangszert Franz Metz zenetörténész szerint Hadad templomának adták el. A zsinagógát 1872-ben, Ferenc József király jelenlétében újra felavatták. E jeles eseményt örökíti meg a bejárattól jobb oldalt látható magyar nyelvű márvány emléktábla. Felirata: „Ő CSÁSZ. ÉS APOST. KIRÁLYI FELSÉGE / ELSŐ FERENCZ JÓZSEF / KORONÁS KIRÁLYUNK / 1872^{ik} évi május hó 7 ikén / eme szent hajlékot legmagasabb / látogatásával szerencséltevé, díszes / templomunkat legkegyesebb / tetszésnyilvánításával, / mintegy újólag felavatta. / Ezen márványlap hirdesse a késő / unokáknak e nagy nap emlékezetét, / örök tanuságául annak, hogy a Habsburg / dynasztia hagyományos / vallásos kegyelele kiterjed minden / egyházra és minden felekezetre!”

Vele szemközt, a bal oldali falon azonos formájú és díszítésű márványtábla állít emléket a zsinagóga építőinek. Szövege szerint: „ISTEN SZOLGÁLATÁNAK SZENTELTE / és szab. kir. városunk díszére váló ezen templom / a hitközség összes tagjának páratlan / áldozatkészségéből. / Schumann Károly bécsi építész terve után / 186^{3/4}. években emeltetett / és 1865^{ik} évi szeptember hó 19 ikén / (egysoros héber nyelvű szöveg) / nagy ünnepélyességekkel felszenteltetett / Az építés körül el nem muló érdemeket / szerettek maguknak különösen: / BUZIÁSI EISENSTÄDTER IGNÁTZ S. / a temesvári izraelita hitközség elnöke, / továbbá: SCHARMANN SÁMUEL, GRÜNBAUM MARCUS, / WEISZ SÁNDOR, MISKOLCZI GOTTHILF EDE, WEISZ HERMANN, / KLEIN SALAMON, RECHT IGNÁTZ, FREUND JAKAB és WEISZ GERSON, / hitközségi választmányi tagok. / Ezen érdemes férfiak / buzgó tevékenységének és ernyedetlen fáradozásainak / hálás elismerésül és örök emlékül!”

Ekkor már a német nyelvet felváltotta a magyar. A hitközség a magyar zsidóság egyetemes gyűlése után a kongresszushoz csatlakozott. A belvárosi templom neológ zsinagóga.

A temesvári zsidóság túlnyomó része érzelmileg és műveltségében összeforrt a magyarsággal. Ebben nagy része volt az 1879-ben főrabbiává lett Löwy Mórnak (meghalt 1908-ban), akinek nevéhez a temesvári izraelita gyülekezetek megmagyarosodása fűződik. Temesvár tudós rabbija 1890-ben „Skizzen zum Geschichte der Juden in Temesvár” címen közölte a város zsidóságának történetét.

Az előtérben van még két kisebb méretű, román, magyar és héber feliratos márványtábla, mely az első

világháborúban elesett pankotai zsidó hősöknek, valamint a Maros-menti település zsinagógaépítőinek állít emléket. Idehelyezésük későbbi keletű, az ottani templom megszűnése után hozhatták őket a temesvári zsinagógába.

A zsidóság masszív kivándorlását követően az orgona elnémult, a billentyűit, akárcsak a templom padjait portakaró lepte be. A homlokzat tégláit is kezdte az idő, a nap, az eső, a szél romboló hatása. Nagy darabokban hull a vakolat, a falfestés is sok helyen, leginkább a kupolán szenvedett károkat. 1985-ben bezárták. Temesvári személyiségek 1998-ban újraalapították a Temesvári Filharmóniai Társaságot (nem azonos a Temesvári Banatul Filharmónia intézményével). Az újraalakult Társaság fő célja egy megfelelő koncertterem kialakítása volt. Mivel a megfogyatkozott számú hitközség már nem tudta rendben tartani templomát, Neumann Ernő főrabbi (aki tagja volt a Filharmóniai Társaságnak) 2001. január 30-án 50 évre szóló szerződést kötött a zenekedvelő társasággal. Ennek értelmében az utóbbi rendbeteszi, kijavítja a templomot, félévszázadig állagmegóvást végez, a belső teret pedig egy 440 személyes koncertteremmé alakítja. Mint annyi más, hívek nélkül maradt templomot, az eredeti forma minél jobb megőrzése mellett. A hitközség kikötötte, hogy a volt zsinagóga falai között sohase csendüljön fel Richard Wagner által komponált zenedarab. A polgármesteri hivatal a helyi „Andreescu & Gaivronschi” építészirodával elkészítette az átalakítási terveket. A szerkezeti megerősítés terveinek kidolgozását a szintén temesvári H. I. Struct szaktervező irodára bízták. A munkálatok elvégzésére a Castrum-Tim építővállalattal kötöttek szerződést. A Temesvári Polgármesteri Hivatal által kibocsátott 930/20.05.2003 számú építési engedély szerint a munkálatok elkezdésének ideje 2003. október 10., az átadás időpontja 2008. október 10. Bár 2005-ben tartottak egy hangversenyt, a félig-meddig beállványozott épületen nem dolgozott szorgos munkáskéz. Állaga tovább romlik, málladozik. Jelenleg sem látni építőmunkásokat a zsinagóga háza táján. 2009. május 17-én Neumann Ernő főrabbi emlékét idézték fel. Ez alkalmából megnyitották a zsinagógát és egy koncertet rendeztek. A temesváriak még reménykednek egy szép, patinás hangversenyteremben, a városunkból elszármazottak pedig abban, hogy majd csak megmenekül az enyészettől őseik szent háza.

A gyárvárosi zsinagóga

A gyárvárosi status quo hitközség, miután kinőtte szerény Kunz-sori (ma Lonovics utca) imaházát az ezernyolcszázados évek végén határozta el, hogy Temesvár gazdasági életében betöltött szerepének, saját igényeinek, a megújított liturgiának megfelelő korszerű, új, impozáns templomot építtet. Templomépítési bizottságot hoztak létre, melynek elnökévé Kohen Sándort választották. 1894-ben telket szerzett a hitközség, amelyen 1895-ben megkezdték az új templom építését. Az egykori Kunz József sorra, a Gyárvárosnak e gyönyörű szögletébe álmódott templomot 1899. szeptember 3-án vehették birtokukba a hívek. Tervezését a budapesti Baumhorn Lipótra bízták. A kivitelezést Krémer József temesvári építőiparos végezte. A zsinagóga építése 162.000 (más

források szerint 200 ezer) koronába került. A pénzügyi keretet nagyjából a hitközség teremtette meg a tagok befizetéseiből és adományokból, de a városháza is jelentékenyen, 6.000 koronával járult hozzá. Ezenkívül még sorsjegyeket is kibocsátottak a templomépítés javára.

Orgonáját ki is építhette más, mint a híres temesvári orgonagyáros, Wegenstein Lipót. Felszerelését Ecker József felügyeletével végezték.

A felszentelés ünnepélyes keretek között zajlott. Bellai József városi tanácsnok – aki sajtó alá rendezte polgármesterének beszédeit – kommentárja szerint „a gyárvárosi izraelita hitközség újonnan épült díszes imaháza egyrészt a derék magyar és magyarosító hitfelekezet öröndetes erősbödésének tanújele, másrészt városunk középületeinek számát is egy minden ízében eredeti, szinte látványosság számba menő épülettel szaporította.” A hitközség elnöke annak rendje és módja szerint Temesvár legendás polgármesterét, Telbisz Károlyt kérte fel, hogy a templomot megnyissa és azt rendeltetésének átadja. A városatyja rövid beszédét alább idézzük, hadd legyen e kor közgondolkodásának mai tanúja:

„Mielőtt a megbizatásnak, melylyel a hitközség érdemes elnöke hozzám fordult, eleget tennék, engedjék meg kijelentem, hogy őszinte örömmel és meglelégedéssel veszek részt a mai ünnepélyen, hogy e díszes csarnok, mely a hívők ájtatos gyakorlatainak színhelyéül és a Mindenható dicsőítésére épült, a hatóság jelenlétében rendeltetése céljaira átadassék.

A gyárvárosi izraelita hitközség tagjai ma örövendve látják azt a nemes feladatot, melyet lelkes előljáróik maguknak évek előtt kítűztek és velők örövend a város egész lakóssága, hogy a mű ily fényesen sikerült.

Az elismerésnek és hálának adóját rovom tehát le mindenazon derék és buzgó férfiak irányában, kik e szép műnek létesítése, a jeles művész eszméjének megvalósítása körül maguknak érdemeket szereztek.

Viseljék keblükben sokáig a jól teljesített kötelesség tudatából fakadó meglelégedést és legyen megadva nekik, hogy e város hazafias polgársága körében a békét és jó egyetértést ápolva, virulni lássák hitközségüket és díszlelgni ez imaházat, hogy abban a jámbor hívők serege az örök Isten dicsőségének, a király iránt való hűségének és a honszeretet magasztos érzelmeinek zengje zsolozsmáit.

Kivánságuknak szíves készséggel tesztek eleget és a templomot ezennel megnyitom.”

Az avatóbeszédet Singer Jakab, az új, gyárvárosi zsinagóga rabbija tartotta. A beszéd szövegét 1899-ben nyomtatásban is megleléntette „Avatóbeszéd a temesvár-gyárvárosi templom felavatásakor”. Singer Jakab 1867-ben, a kiegyezés évében született, 1894-ben doktorált le a budapesti egyetemen. Két év múlva lett a gyülekezet rabbija. E tisztségében megleléntette a zsinagóga rabbiszékét. Két könyvben is foglalkozott a temesvári zsidók történetével.

Szóljunk egy keveset a „nagy zsinagógaépítő” Baumhorn Lipótról, a magyarországi zsinagógaépítészlet legnagyobb alakjáról. E zseniális budapesti építész több máig is fontos városképi elemként nyilván tartott, monumentális épületet tervezett Temesváron. A boldog békeidők Európájában Baumhorn Lipót neve egybeforrt a zsinagógaépítészlet fogalmával, hisz ő volt ennek az építészeti ágna messze földön híres szakértője. 1860. december 28-án született Kisbén. Bécsi egyetemi tanulmányok (Technische Hochschule) után Budapesten a magyar nemzeti



A gyárvárosi zsinagóga felavatásának évében, 1899-ben

építészeti stílus megteremtésén fáradozó Lechner Ödön és Pártos Gyula építészek irodájában helyezkedett el, ahol 12 évig dolgozott. Ez meghatározta továbbá tevékenységét is. Mestereinek dekoratív keleti elemek iránti vonzódása továbbkísérte. A bonyolult keleties formák használata stílusának egyik jellegzetességévé vált. 1894-ben önálló tervezőirodát nyitott, melyben haláláig dolgozott. Első megbízatása az esztergomi zsinagóga terveinek elkészítése és a munkálatok kivitelezése volt 1888-ban. Itt még a későromantika jegyeit fedezzük fel az épületen. Az elkészült istenház elindította a siker útján. A városok anyagilag megzimosodott zsidó polgársága elhalmozta megrendelésekkel. A kor kedvezett a templomépítéseknek. A közösségek igényes, reprezentatív, díszes templomokat óhajtottak építeni, minél több lehetőséget teremtve a tervező fantázia szárnyalásának. A megrendelések teljesítése közben kiforrta Baumhorn egyéni stílusa: a keleties motívumokkal díszített eklektikus, illetve szecessziós forma. Az akkori Magyarország területén 22 új zsinagógát és 7 zsinagóga átalakítását tervezte. A Temesvár-gyárvárosi zsinagóga az esztergomi (1888), fiumei (1895), nagybecskereki (1896) után következett. Vele majdnem egy időben készült el a szolnoki (1898) is. A temesvári templom, akár a fiumei, a szegedi (1903) és a szolnoki, két korábbi itáliai tanulmányútja hatását viseli. A szolnoki, a fiumei és a temesvári zsinagógák kisebb méretben mintegy előtanulmányul szolgáltak a nagy műhöz, a szegedihez, melyet a szakirodalom „a világ talán legszebb zsinagógája”-ként tart számon.

A brassói neológ (1901), a ceglédi (1905), az újdéki (1906–1909), a losonci, a kaposvári (1905–1906), a Budapest Aréna úti (1908–1909), a nyitrai (1910), az egrői (1911–1913), a nyíregyházi (1918–1923), a Budapest Páva utcai (1923), a gyöngyösi (1929–1931) is mind Baumhorn tervei szerint épültek. Utolsó zsinagógáit már vejeivel, Somogyi Györggyel karöltve tervezte, és azok kivitelezését is együtt irányították. A Budapest Bethlen téri zsinagóga bővítése és átépítése is közös munkájuk eredménye.

A nagyszámú szakrális épülete mellett több monumentális köz- és magánépületet is tervezett. Ő készítette el a temesvári Állami Felsőbb Leányiskola (ma Carmen Sylva) – 1903, a Temes-Bégavölgyi Vízszabályozó Társulat palotája – 1902, a Lloyd-palota – 1912, az izraelita hitközség székháza és bérpalotája a Szerb (ma Gh. Lazár 5. sz.) utcában – 1905, a Hunyadi út (ma Bulevardul 16 Decembrie 1989) 6. sz. alatti bérpalota – 1904 körül, terveit. Testvérvárosunkban, Szegeden a Széchenyi-téri gyönyörű Szeged-Csongrádi Takarékpénztár palotája és Horváth Mihály utcai bérháza is az ő tehetségét dicséri.

A kiváló építész Budapesten hunyt el 1932. július 8-án. Sírkövére legjelentősebb alkotása, a szegedi új zsinagóga jellegzetes kupolájának stilizált képét és az általa tervezett zsinagógák neveit vették.

A temesvári zsinagóga elhelyezése is rendkívül szerencsés volt. Előtte folyt a Bega széles, régi medrébe torkolló Malom-csatorna, melynek téglaborítású, magas partja még jobban kiemelte az épület monumentalitását. Az új Bega-meder ásásával és a régi csatornamedrek betemetésével megszűnt ugyan a szabad vízfelület az épület előtt, azonban helyét gondozott, zöldellő park vette át, mely szintén előnyére vált az ékszerdoboz-épületnek, mely most

hídként kötötte össze a természeti környezetet a szomszédságában magasodó épített környezettel.

Baumhorn zsinagógáinak alaprajza általában görögkereszt, így a temesvárié is az. A fantázia szárnyalása nem lehetett határtalan, hisz a templomtervezőnek számolnia kellett a vallási-liturgikus szabályokkal, tökéletes ismerője, betartója kellett legyen. Baumhorn Lipót tökéletes tudója volt mindezeknek.

A gyárvárosi zsinagóga négy toronyszerű sarkát timpanonos oromfalak kötik össze. A főhomlokzat három, szépen megmunkált rácsozatú ajtó tarthatta ki szárnyait az érkező hívek számára. A sarokrészekben is van egy-egy ajtó. Fölöttük egy-egy ikerablak bocsátja be a belső térbe a fényt. A timpanon csúcsán Mózes kőtáblája emlékezteti a híveket az Örökkévaló parancsaira. A timpanon alatt nyolcszirmos rózsablakon, színes üvegen át ömlik be a fény. Fölötte két kisebb oszlopon nyugvó kisebb és két nagyobb oszlopra támaszkodó méretezesebb körív (archivolt) díszíti a téglá-, kő-, és vakolatburkolatú homlokzatot. A sarkok reneszánszot idéző boltíves oromdíszben végződnek. Az oldalhomlokzatok (déli és északi) hossza nagyobb a főhomlokzaténál. Rajtuk két sorban három-három ablak és egy bejárat található. A bejáratok felett itt is egy-egy rózsablak díszíti a falat és bocsátja be a fényt.

Nagyon szépek, ízlésesek, nem hivalkodók a kovácsoltvas lámpatartók.

A zsinagógának külön díszére válik a nagyméretű, királyi koronát mintázó kupola, mely a temesvári bádógosművesség remeke. Baumhorn Lipót különleges szerepet szánt a zsidó egyetemességet jelképező zsinagógakupoláknak. A főhomlokzat két saroktoronyát is egy-egy rabbifővegre emlékeztető, kisebb kupola koronázza.

A belső teret öntöttvasoszlopok osztják három részre. Baumhorn az egyházi építészetben az öntöttvas felhasználásának egyik úttörője volt. Ezeket nemcsak tartóelemként alkalmazta, hanem díszítő szerepet is kaptak. Az oszlopfők szépen kimunkáltak, díszesek és a nők részére fönntartott karzatot támasztják alá. Megragadja a tekintetet a templom eklektikus frigyszekrénye, mely egymagában is külön remekmű. A sorsára hagyott zsinagógából fémgűjtők elvittek majdnem minden mozdíthatót: csillárt, fémkorlátot.

A hívek eltávozása, elhalása után városunknak ez a szép dísz sem kerülhette el sorsát. Az idő, víz, szél romboló hatása, a gondozatlanság az elárvult és már vagy harminc éve bezárt épületet életveszélyes állapotba sodorta. Megmentése érdekében a Temesvári Zsidó Hitközség 39 évre a Temesvári Nemzeti Színház kezelésébe adta, azzal a feltétellel, hogy állagmegóvást, felújítást fog végezni az épületen és kulturális célra fogja használni. Nemrég röppentték fel az újságok a hírt, hogy a színház vezetősége arról tájékoztatott: 2009 őszére kialakítanak egy 200 férőhelyes termet, és megtartják az első színházi előadást is a zsinagóga épületében.

A gyárvárosi Hosszú utcai zsinagóga

A vallás reformját sürgető, anyagilag gyarapodó, erőteljesen polgárosodó, a városi környezetbe már beilleszkedett, illetve a hagyományokhoz identitásuk megtartása érdekében szigorúan ragaszkodó

ortodox közösségek között a szakadás Magyarországon 1868-ban következett be. Az országos folyamatot követő temesvári zsidóság is ekkor vált hivatalosan is külön. A gyárvárosi, többségében spanyol eredetű (szefárd) zsidók 1871-ben hozták létre az ortodox hitközséget. Alapszabályait az illetékes minisztérium ugyanazon év nov. 15. 26.915/1871. szám alatt hagyta jóvá. Első elnöke Totis Izrael volt. Kezdetben bérelt helyiség szolgált imaházzal. Egyes források szerint 1838 (vagy 1841)-ben létezett már egy kisebb méretű zsinagóga.

Az egy nagyobb templom építéséhez szükséges telket a gyárvárosi ortodox hitközség 1894-ben vásárolta és 1895-ben felépítette a Hosszú (ma Petre Ispirescu) utcai zsinagógát. Az egyszerű, de ízléses és arányos épület homlokzatát toronyszerű oldalakkal szegélyezett középrizalit díszíti, mely kimagaslik az épület tömegéből. A vörös téglával borított felületek nemesvakolattal kialakítottakkal váltakoznak. A homlokzatba öt nagyméretű, román ívű, és két kis kerek ablakot vágtak. Az épület pártadísze lőréses várfalra emlékeztet. Nem vagyok bizonyos, de lehet az eladása utáni tatarozás, átalakítás eredménye is. Stílusa latin-romantikus. A templom nagyon hasonlít az 1864-ben, Alois Cacciari olasz építész által tervezett váci zsinagógára. A magára hagyott templom tetőzete 1991-ben (1992?) beomlott. A használaton kívül lévő, deszkalizált épületet 2002-ben adta el a hitközség egy vállalkozónak, aki ravatalozóvá, halot-tasházzá alakította át.

A józsefvárosi zsinagóga

A Józsefvárosban pezsgő kereskedelmi élet folyt. Sok zsidó család nevezte e városrészt otthonának. Vallásgyakorlásuk biztosításához a hitközség megfe-



A Hosszú utcai néhai zsinagógát ma egy magáncég ravatalozónak használja



A Fröbel utcai zsinagóga utcai homlokzata

lelő zsinagóga megépítését határozta el. Választásuk a Fröbel (temesvári elírással Fröbl) utcának a Királyhídhöz nem messze lévő telkére esett. Az ortodox zsidóság templomának alapkövét 1906-ban tették le. Az épület 1910-ben készült el. A felépítés költségeihez Schück Bernát rabbi nagyvonalú pénzadomány-nyal járult hozzá.

A józsefvárosi Isten Háza jelentősen elüt a város díszes izraelita templomaitól. Magasságával sem nő nagyon ki a környező házak közül. Hosszával, tömegével tűnik ki. A templom utcára néző főhomlokzatának mozgalmasságát rizalitokkal érte el tervezője. Díszítésként a vízszintes váltakozó téglá- és vakolat-sávok, két nagyméretű ikerablak, a homlokzat közepén egy nagyobb kerékablak, a két rizaliton négy kisebb ablak, valamint a nagy ikerablakok alatt fejmagasságban egy-egy kisebb ablak szolgálnak. A patkóablakok a mór építészeti stílusra utalnak. A homlokzat központi részének díszített párkánya valamivel magasabb. Rajta két egyforma bádógból megmunkált Dávid-csillagban végződő hagymakupola ad keleties hangulatot a mór építészeti stílusjegyeit hordozó épületnek. A párkány közepén, a két nagy kupola között Mózes kőtáblája a tízparancsolattal. A homlokzat két szélén minaretszerű, karcsú, nyolcoldalú hasábot formázó oszlopdísz nyúlik a magasba bádógból készített kisebb hagymakupolákkal.

Az Úr Házába a hívők az udvar felől juthatnak be egy ívelt főajtón, mely felett három kerékablakon árad a fény az épületbe. Az ajtó bal és jobb oldalán két-két hosszúkás ablak szakítja meg a fal egyhangúságát. Az oldalajtó díszítése nagyon egyszerű.

Az ajtón belépve az egyszerű előtérbe jutunk, ahol a rituális mosdó helyezkedik el (az eredeti sajnos félig roncsolt állapotban van). Baloldalt román és héber nyelvű márványtábla 1928-ból, mely az 1918-ban alapított és a zsinagóga bejáratával szemben, 1928-ban megépített iskola megvalósítóinak állít emléket: „Spre cultivare a spiritului evreesc și a culturale naționale, s'a înființat această școală în anul 1918 și s'a înălțat clădirea aceasta din contribuțiunile comunității ort. isr. din Timișoara IV. și ale oamenilor de bine în anul 1928 cu concursul dom-

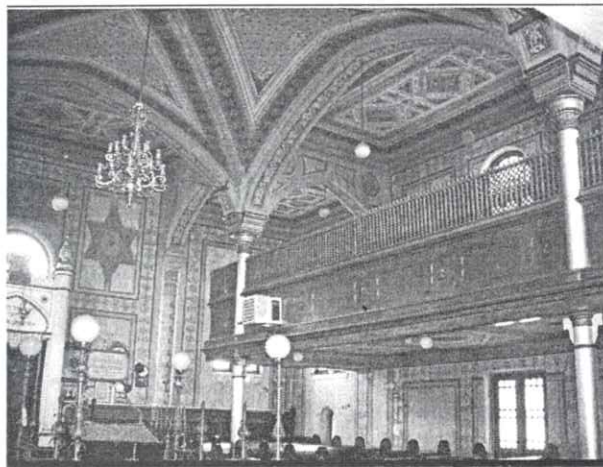
nilor: (következnek az építőbizottság tagjai élen Bernhard – már nem Bernát-Schück főrabival)... după proiectul arhitecților Arnold Merbl și prof. Iacob Klein.”

Az előtér jobb oldalán 2005-ös márványtábla hirdeti a mosdó fölött, hogy az év februárjában dr. Paul Costin hitközségi elnök javaslatára és Ioan Holender Temesvár szeretett fia, a Bécsi Állami Opera igazgatója nagyvonalú, teljes támogatásával ennek nagyapja, Eugen Dornhelm, Temesvári Zsidó Hitközség néhai elnöke emlékére modern fűtőberendezést szereltek fel. Érdekes, hogy semmi sem örökíti meg a templom 1910-es építőinek nevét. Sem a zsinagógában, sem az imaházban nincs már egyetlen magyar nyelvű felirat sem. Az előtér fölött nagyméretű karzatot alakítottak ki a nők számára, akik ezt a két oldalajtón közelíthették meg.

Maga a templom belseje sokkal díszesebb, mint azt a külseje sejtetné. A belső tér öntöttvas oszlopokkal van három hajóra osztva. Az alsó oszlopok tartják a szintén nők számára fenntartott farácsoszerű mellvéddel ellátott fából készített oldalkarzatokat. Rájuk szintén öntöttvasoszlopok támaszkodnak. Ezeket nyugszik a szép kék alapszínben pompázó csehboltozat.

Ortodox zsinagóga lévén, a boltozatról csüngő aranyozott, szépmivű, gazdag csillár alatt középtűt található a négy állólámpával határolt bima. A boltozaton kívüli mennyezetet színes kazetták teszik hangulatosabbá, barátságosabbá. A falakat különböző alakzatok díszítik. A frigyszekrény fából készült, fehérre van festve. Mögötte a falon két hatalmas, színes Dávid-csillag.

A telken iskola, óvoda és egy kisebb imaház is van. Ma ez Temesvár egyetlen működő zsinagógája.



A Fröbl utcai zsinagóga jobb oldali női karzata

Az első román népszámlálás adatai szerint Temesvárnak 1930-ban 51.580 lakosa közül 7.171 vallotta magát zsidónak. Az 1940-es népszámlálás az immár 106.471 lelket számláló városban 12.746 zsidó nemzetiségű polgárt regisztrált.

Jó negyven évvel ezelőtt ünnepnapokon tömve voltak templomaik, élt a közösség. Ma üresek a zsinagógák, a betört üvegű ablakokon szabadon repennek be a galambok.

Sok évtizednyi elhanyagoltság után, még ha nem eredeti rendeltetésükben is, vajon mikor fognak újra csillogni Temesvár egykor oly díszes zsinagógái? Mikor mondhatjuk újra: „Milyen szépek a te sátraid Jákob, a te hajlékaid Izrael!...”

SZEKERNYÉS JÁNOS

Izraelita tanintézetek a Bánság szívében

Kilenc évtizede nyitották meg a temesvári Zsidó Líceumot

Az I. világháborút lezáró zűrzavaros hónapok, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését követő államhatalmi változások kényszerítették ki, teremtették meg a temesvári zsidó közösség egyházi tanintézete megteremtésének politikai, didaktikai és materiális feltételeit. Nagy áldozatok árán nyitotta meg 1919-ben a temesvári zsidó közösség saját líceumát és kereskedelmi iskoláját. A tanintézet életrehívása, megalapítása érdekében összefogott a három – neológ, ortodox és status quo ante – hitközség valamint a felerősödött cionista mozgalom vezetősége. A Bánság

szerb megszállása idején 1919. decemberében, a Bánáti Néptanács által megejtett nem hivatalos népszámlálás adatai szerint a Temesvárott összeírt 7646 izraelita közül, 2175 zsidó nemzetiségűnek is vallotta magát. Korábban, hosszú évtizedeken át csak alsófokú zsidó magániskolák működtek a Bánság szívében, amelyek a hitélet hagyományos kereteihez és szokásrendjéhez erősebben és kitartóbban ragaszkodó izraelita családok gyermekeinek vallásos, talmudista szellemű felkészítéséről, neveléséről gondoskodtak. A Béga-parti város zsidó lakói több ízben is ké-

relmezték, a felsőbb tanügyi hatóságok pedig ismételt szorgalmazták zsidó tanintézetek létesítését a tájegység központjában, Temesvár városi tanácsa azonban elodázta az ügy rendezését, megoldását. A zsidó családok gyermekeit a város területén működött német tannyelvű iskolákba utasították a városi hivatalok. A Gyárvárosban civil szerveződés gyanánt egy társaság alakult, amely elsőrendű feladatáknak a zsidó iskola felállításához szükséges alapok, anyagi feltételek összegyűjtését, előteremtését jelölte meg. Temesvárott az első zsidó magániskolák az 1840-es években alakultak, nyíltak meg. Az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc leverését követően a helytartótanács valamint a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság kormánya szorgalmazta a zsidó népiskolák felállítását. A megalakult zsidó iskolatanács egy reáliskola létesítését kezdeményezte. A benyújtott tervezetet azonban a helytartótanács nem hagyta jóvá. 1851-ben szervezték meg és nyitották meg Temesvárott az első zsidó népiskolákat, amelyet a hitközség tartott fenn. A Belvárosban és a Gyárvárosban is két-két tanító oktatott három-három osztályt, amiért 500-500 forintos fizetést kaptak. A belvárosi tanintézetet 1857-ben „mintafőiskolai” rangra emelték, amelyben négy osztály tanulóival négy tanító foglalkozott. Járandóságuk 500-600 forintot tett ki. Az intézet igazgatója Kohn Áron volt, aki 1864-től a gyárvárosi izraelita iskolát is vezette. Mind a belvárosi, mind a gyárvárosi zsidó iskolában 1861-ben két-két leányosztályt is beállítottak, egy-egy tanítóval illetve tanítónővel. A tanítónő a temesvári hitközségtől 100 forintos, az országos izraelita tanulmányi alaptól pedig 400 forintos fizetést kapott. A temesvári népiskolák felügyeletét az 1850-es években Oppenheim David rabbi látta el. 1853-tól a belvárosi iskolát Wengritzky, a normáliskola igazgatója felügyelte. A tanintézetek másodfokú felügyeletét Bonnaz Sándor, később J.H. Kümmer tanfelügyelők látták el. A budapesti országos rabbiképző megnyitását követően a vidéki zsidó „főiskolákat” 1872-ben miniszteri rendelettel megszüntették. Működése utolsó hónapjaiban Eisenstädter Ignác volt a mintafőiskola tanfelügyelője.

Az egykori Hunyadi út 24. szám alatti épületben, amelynek sarka és egyik oldala a Holló utcára nézett, működött a Löwinger Miksa vezette izraelita magántan- és nevelőintézet. A tanintézet 1876-ban nyitotta meg kapuit. A berendezések a diáktoborzó felhívások szövege szerint tökéletesen megfelelt a 20. század elején is a közegészségügyi, pedagógiai és tanügyi követelményeknek. Egymástól elkülönítetten rendezték be a négy osztályos fiú- valamint a négy osztályos leányiskolát. Az oktatás nyelve a magyar volt, de behatóan foglalkoztak a tanítók a német és héber nyelv oktatásával is. Biztosították a bentlakó növendékek folyamatos ellenőrzését, szakszerű felügyeletét. A tandíjak mérsékeltek voltak. A tanév minden esztendő őszén, szeptember első hetében kezdődött. Beiratkozásokat az új tanítási ciklusra már május 1-jétől elfogadtak. Pár esztendő múltán Löwinger Miksának sikerült tágas saját házat építenie az Ormós utca 7. szám alatt, s oda költöztette át magántanintézetét is. 1906-ban immár zongorával is rendelkezett az oktatási intézmény. A gyerekek zongorázni is tanulhattak, s beosztás szerint naponta gyakorolhattak. Új székhelyén is elkülönítve oktaták a fiúkat és a lányokat. A magántanintézet bizto-

sította zsidó tanítás folyamatosságát a Béga-parti városban, s bizonyos fokig előfutára volt a később megalakult zsidó elemi iskolának és líceumnak.

Az ortodox zsidók legfőbb központjának a Józsefváros számított, ahol az 1871-ben megalakult hitközség a forgalmas Fröbl utcában 1895-ben zsinagógáját is fölépítette. Kezdetben ugyanis bérelt helyiségben zajlottak a szertartások. A hitközség – amelynek első elnöke Totis Izrael volt – alapszabályait 15. 26,915/1871. szám alatt hagyta jóvá Magyarország Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériuma. Schück Bernát székesfehérvári rabbi személyében 1901-ben rabbitt választottak. A józsefvárosi ortodox hitközség kebeléből indult ki az a mozgalom, amelyik Schattlesz Mihály hitközségi elnök irányításával 1908-ban a Hatikvah Cionista Egyesület létesítéséhez vezetett. A józsefvárosi hitközség tagjai közül került ki a zsidó nemzeti mozgalom bánsági úttörőinek nagyobb hányada. Ugyancsak a józsefvárosi templomban kezdtek Temesvárott először gyűjteni adományokat a Zsidó Nemzeti Alap javára.

1917-ben a Temesvárott hadiszolgálatot teljesített Alexander Marmorek professzor kezdeményezésére és a Temesvári Hatikvah Cionista Egyesület támogatásával a józsefvárosi ortodox hitközség kebelében gyermekkert – Gán-Jeladim – létesült, amely a két világháború közötti évtizedekben virágzó intézménnyé fejlődött. Évente átlagosan több mint 50 kiskorú gyermek nyert benne oktatást. 1919-től kezdődően az első temesvári zsidó elemi iskola megalapításával kibővült az óvoda. A zsidó alapfokú tanintézet Fleischer Lipót volt putnoki iskolaigazgató vezetésével, 140 beiratkozott tanulóval, négy osztályos nyilvánossági joggal felruházott fiú- és leányiskolaként működött a két világháború közötti évtizedekben.

Az 1918-19-es közhatalom-változással több mint 181.000 magyarországi izraelita került román fennhatóság alá. Közéjük tartozott a Temesvárott az 1930-as népszámláláskor lajstromba vett 9499 zsidó is.

A román impérium kiterjesztése a Bánságra földrengésszerű változásokat hozott a tájegység közoktatásában is. 1919. október 12-től az államivá változtatott elméleti, ipari, kereskedelmi középiskolákban, az elemi és tanonciskolákban minden átmélet nélkül áttértek a román nyelvű oktatásra illetve kötelező tantárgyként tanították a román nyelvet. A tanulók döntő hányada nyelvismeret hiányában nem folytathatta tanulmányait, a tanárok csekély kivételtől eltekintve nem tettek hűségesküt, s kiléptek az új államrend szolgálatából. Magyar tannyelvű főgimnáziumként a román kormány csupán a piaristák temesvári tanintézetét hagyta meg, s azt is csak átmeneti jelleggel. A diákok létszáma hirtelen megugrott: párhuzamos osztályokat kellett felállítani. A nehéz, zaklatott új helyzetben a temesvári zsidóság vezetői a legüdvösebb és célravezetőbb megoldásnak az izraeliták önálló etnikumkénti meghatározását és egyházi jellegű saját tanintézetek felállítását tartották. Már 1919 őszén Vermes Ernő, Lindner Ármin és Jordán Viktor kezdeményezésére komolyan felmerült a zsidó líceum alapításának gondolata, amely aztán hivatalos formában 1920 legelején konkrétizálódott. A fiúk és lányok számára 1919. november 4-én bein-

dított koedukációs intézmény kinevezett igazgatója, dr. Déznai Viktor 1920. március 20-án kérte ki ugyanis dr. Both Ferenc igazgatótól a kegyesrendiek temesvári főgimnáziumába beiratkozott 40 izraelita vallású tanuló okmányait. A temesvári zsidó líceum ünnepélyes felavatására 1920. április 28-án került sor. A hitközség elnöke, dr. Vértes Adolf beszédében többek között azzal okolta meg az önálló tanintézet létrehozásának szükségességét, hogy „a zsidó ifjúság a megaláztatás szégyene nélkül művelhesse magát tanulmányaiban”. A cionisták arra törekedtek, hogy az óvodától az elemi iskolákon át a líceumig héber tannyelvű iskolarendszert építsenek ki, így készítve elő a megálmódott jeruzsálemi héber egyetem jövőendő diákjait. Az iskolázott fiatalokat eleve az „alijázásra”, a Palesztinába költözésre szándékoztak nevelni. Másrészt pedig középiskola létesítésével elhelyezkedési, megélhetési lehetőséget biztosítottak a magyar tannyelvű tanintézetek megszüntetése következtében állás nélkül maradt zsidó tanároknak is. Az oktatói állások elfoglalására pályázatokat hirdettek. A Zsidó Líceum első igazgatójává dr. Déznai Viktort (1884-1968) nevezték ki, aki miután a párizsi Sorbonne-on szerzett tanári oklevélet, 1907-től a temesvári Állami Főreáliskolában tanított francia nyelvet is irodalmat. Mivel nem tudott jól románul, 1924-ben kénytelen volt megválni igazgatói beosztásától. Tanári állását azonban továbbra is, a tanintézet 1948-as államosításáig megőrizte. Urbanológusként nemzetközi hírnevet szerzett, 1948-50-ben a kolozsvári egyetemen tanított, majd a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában dolgozott. A tanintézet élére a korábbi csernovici iskolaigazgató Iosif Marcus latin tanár került, aki rövid idő alatt önszorgalmúlag magyarul is megtanult. A nyári vakációkat több éven át rendszerint a Balatonnál töltötte. A Zsidó Líceum osztályait a volt belvárosi községi elemi iskola épületébe helyezték el, ahonnan azonban 1920 őszén ki kellett költözködniük, mivel a termeket át kellett adniuk a frissiben megalapított műegyetemnek. Temesvár főpolgármestere, Stan Vidrighin a piaristák Székely László tervezte épületegyüttesébe kívánta átköltöztetni a Zsidó Líceumot. A megoldás, az erőszakos lefoglalás ellen a piarista főgimnázium igazgatója, dr. Both Ferenc s a zsidó hitközség elnöke, dr. Vértes Adolf ügyvéd is határozottan tiltakozott. A hitközség abban kérte a tanügyi főigazgató segítségét és közbenjárását, hogy „ingyen vagy kedvező bérért legalább 10 évi időtartamra engedjék át” az Erdélyi Kaszárnya nyugati szárnyát vagy félzászóalj-laktanya épületét. Pár évig a Lloyd-palotában helyezték el a zsidó tanintézeteket, de ugyanakkor tartottak órákat a belvárosi és gyárvárosi hitközségek tanácsstermeiben is. A tanárok „pendliztek”, négy épület egyikétől a másikáig rohangáltak. A fiútagozaton 8 éves volt az oktatás, a leánylíceum ellenben kezdetben csak négy osztályos volt. A felsőkereskedelmi iskolába kizárólag csak fiúk jártak.

Kezdetben a kidolgozott működési szabályzatban az a szándék és elképzelés körvonalazódott, hogy a Bánság fővárosában – a megnagyobbított Románia területén elsőként – alapított zsidó líceumban a román nyelvet és irodalmat, földrajzot, történelmet és alkotmánytant románul, míg a számtant, a zsidóság történetét, természetrajzot, a héber nyelvet és irodalmat – a cionisták követelésére – héberül tanítsák. A magyar nyelv és irodalom oktatását az átmeneti

idő letelte után csak fakultatív tantárgyként engedélyezték a tanügyi hatóságok. Komoly gondot, megoldhatatlan problémát jelentett, hogy sem a tanulók, sem a tanárok többsége nem tudott héberül. Többek között ezért is a temesvári Zsidó Líceum és kereskedelmi iskola létesítésüktől kezdve román tannyelvű tanintézetként működött. Románia tanügyi törvényei ugyanis előírták, hogy az izraelita felekezeti iskolák tanítási nyelve kizárólag csak a héber vagy a román lehet. A felekezeti iskolák működését szabályozó 1925. december 12-i, a magánoktatásról szóló hírhedt Constantin Angheliescu által kidolgozott törvény kihirdetésétől, életbeléptetésétől kezdődően a más felekezeti magyar tannyelvű iskoláknak az állam önkényesen megtiltotta, hogy izraelita vallású tanulókat beírássanak. „Az adott helyzetben jogfenntartással elfogadtuk a román tanítási nyelvet, mert a kizárólagos magyar nyelvvel a zsidóságot parazitanak fogják tekinteni. Mintsem hogy bizalmukra nem méltó módon viselkedjünk, el kell sajátítanunk a román nyelvet, de gondoskodni fogunk, hogy iskolánkban a zsidó érzés és szellem legyen uralkodó – jegyezte meg dr. Vértes Adolf a bánsági és Arad megyei zsidók 1923. május 27-én Temesvárott megtartott egyesítési nagygyűlésen elmondott beszédében. – Csak a nevelés folytonosságának biztosítására fogadtuk el a román tanítási nyelvet, de küzdünk tovább a tanszabadság kivívásáért: azonban veszélyeztetni az ifjúság jövőjét nem lehet.” Különös, a maga nemében egyedülálló gyakorlat honosult meg: a román tannyelvű oktatási intézményben – miként azt Victor Neumann egyetemi tanárt idézve a jeles történész, Borsi-Kálmán Béla kiemelte – „a társalgás az óráközi szünetekben s a tanári szobában lényegében a líceum 1948-as államosításáig továbbra is magyarul folyt”. 1920-21-ben magyar nyelven jelentették meg a *Zsidó Líceumi Újság* című időszaki iskolai kiadványt. A diáknyelv az intézmény fennállásáig, a szélrózsa minden irányába szétszóródott végzettséje pedig még hosszú évtizedekig anyanyelvi különbség nélkül „zsidlic”-ként emlegették szeretett alma materüket.

A kiváló jogászként ismert és tisztelt dr. Vértes Adolf kidolgozott egy elaborátumot, amelynek alapján megválasztották a temesvári Zsidó Líceum kuratóriumát, amely a belvárosi izraelita, a gyárvárosi status quo ante, a józsefvárosi autonóm ortodox, a gyárvárosi ortodox, a szefárd hitközségek valamint a cionista szervezetként számontartott Zsidó Nemzeti Szövetség képviselőiből állott. A kuratórium első elnöke dr. Vértes Adolfot választották, aki aztán a felelősségteljes funkcióban Linder Ármin, volt városi tanácsos, dr. Jakobi Kálmán, dr. Weiss Artúr, Nyíri Jenő, dr. Krausz Béla és dr. Ligeti Sámuel követett. Iosif Marcus korai halálát követően Márton Izidor, a Zsidó Felsőkereskedelmi Iskola igazgatója vette át a líceum irányítását is. A tanári kar az 1920-as évek második felében a következőkből állott: Fleischer Lipót, Gábor Áron, Kálmán László, Papp Illés, Szabó Mózes, Wagmann Albert, Taub Ábrahám, Grosz Gyula, Faragó Lajos, Vas Albert, Wein Teodora, Löbl Eugénia, Ditrichstein Irén és Vajda Márton hitoktató. Az iskolaorvos dr. Sugár Mihály volt.

Komoly anyagi terhet jelentett a zsidó hitközség számára tanintézeteinek fenntartása, működésük zavartalanságának biztosítása. „Hogy valahogyan továbbvezethessük az iskolát, új alapokat kellene teremtenünk, de erre alig van kilátás, midőn azt ta-

pasztaljuk, hogy palesztinai és egyéb célokra való gyűjtésekkel árasztják el a zsidóságot, és látjuk, hogy a kultuszadósróf már a végletekig szorongatja hitközségeink tagjait, és így bizony iskolaépítésre és felszerelésre szükséges nagy összegeknek egyedül ezen az úton való előteremtése lehetetlenség. Követelnünk kell tehát az államtól elsősorban azonnal elfogadható, megfelelő helyiségeket és a békefeltételek szerint a nemzeti kisebbségeket megillető szubvenციót és kedvezményeket. Ha ezt meg nem kapjuk, akkor le kell vonnunk a végső konzekvenciát, és akkor a kormányt fogja terhelni a felelősség és nem minket, és nem a mi szegyenünk és kudarcunk lesz, hogy iskolánkat be kell zárunk, mivel a kormány, a hatóságok részéről kellő támogatásban nem részesült” – összegezték a zsidó líceum kuratóriumának dr. Vértés Adolf elnökletével 1921. május 11-én megtartott ülésének konklúzióit.

A hitközségek tagjainak, valamint az iskola barátainak áldozatkészsége és összefogása eredményeként sikerült felülkerekedni a szaporodó nehézségeken. „Vértés Adolf dr. a gyárvárosi templom szószékéről hívta fel a zsidókat, hogy adakozzanak a Zsidó Líceum építési alapjára. A temesvári zsidók nemes gondolkodása és közismert jószívűsége ezúttal is bebizonyosodott. Rövid idő alatt lejegyezték a szükséges összeget, sőt túljegyezték. A befutott tervek közül Neubauer Gida építésmérnök tervét fogadták el” – írta az *Új Kelet* hasábjain 1964-ben közzétett két újságoldalnyi történelmi vázlatában Kaufteíl Ernő, a temesvári Zsidó Líceum egykori tanára. Többszöri kényszerű költözködés, optimális megoldáskeresés után, 1924-ban sikerült mutatós, korszerű új iskolaépület emelniük „kertektől övezett csendes helyen”, a kereskedelmi iskola valamint a fa- és fémipari szakiskola impozáns épülettömbjeinek szomszédságában a Zsidó Líceum számára. A hajdani Carmen Sylva sugárút mentén hosszan elnyúló, érdekesen tagolt architektúrájú épületet Neubauer Gedeon mérnök tervezte, aki gyakorta vállalt karmesterkedést is a Zeneparátok Egyesülete szimfonikus zenekarának az élén. Az építkezési munkálatokat Klein Jakab ipariskolai tanár vezette. A tornaterem s a melléképületek 1928-ban kerültek tető alá. Tervezték a tanintézetnek ipari szakiskolával való kibővítését, valamint Talmud Tóra létesítését is. Az ötletesen tagolt épület mindhárom tanintézetnek hajlékot nyújtott. A földszint két szárnyában nyolc-nyolc osztályterem állt a fiú- illetve a leánylíceum rendelkezésére. Középen képezték ki és rendezték be a tanárit, amelynek ki- és bejárata volt mindkét irányba. A felsőkereskedelmi iskola tantermeit a központi rész felső szintjére helyezték. Az épület ünnepélyes felavatására 1924. márciusában került sor. Az 1928-ban használatba vett tornateremben is külön-külön bejárat vezetett a leány- illetve a fiúlíceumból, a két elkülönített épületszárny közvetlenül nem érintkezett egymással.

A tornaterem az iskolák díszterméül is szolgált. Több előadást, hangversenyt és összejövetelt is tartottak falai között. Egyebek mellett nemsokkal a II. világháború kitörését követően Temesvárott, a Zsidó Líceum tornatermében tartották 1939. december 24-26-án az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciáját, amelynek kulturális zárórendezvényét a világhírű regényíró, Markovits Rodion előadása vezette be. Zongoristaként a fiatal Kurtág György is közönség elé lépett. Fellépett a zsidó tanintézetek Eisekovits Miksa vezényelte egyesített énekkara vala-

mint a Hazamir zsidó kórus is. A két világháború közötti évtizedekben a temesvári Zsidó Líceum nemcsak oktatási intézményként, hanem a zsidó kultúra fontos őrhelyeként és fórumaként szolgált hathatósan hozzájárulva a vallási és etnikai identitás, önazonosság megőrzéséhez, ápolásához és megszilárdításához.

Pár évvel az iskolaépület felavatása után építettek fel a telek, az iskolaudvar másik oldalán az internátusnak és a tanári lakásoknak helyet biztosító takaros új létesítményt, amelyet Székely László műépítész tervezett. „A temesvári liceumra mind nagyobb nyomást gyakorolt Erdély zsidósága, hogy építsenek internátust, mivelhogy a három erdélyi középiskola (kolozsvári, nagyváradai és temesvári) közül, csak a temesvárinak volt nyilvánossági joga. A magánvizsgák eredménye pedig a mindenkori politikai viszonyoktól függött. Sokszor volt vesztélyben a nyilvánossági jog is. Mennyi idegölő izgalom és utánajárás eredménye volt a megvont nyilvánossági jog visszaszerzése. A temesvári zsidóság felépítette a modern, minden igényt kielégítő internátust, a Lloyd Társulat segítségével. Az 1929-30-iki tanévben nyitotta meg a kapuit Márton Izidor igazgató és felesége vezetése mellett” – jegyezte meg a tanintézet 45. évfordulóján az *Új Kelet*ben publikált cikkében Kaufteíl Ernő. Az internátus felavatását követően a Bánság és Erdély távolabbi vidékeiről, településeiről is érkeztek zsidó tanulók Temesvárra, hogy a zsidó líceumban illetve kereskedelmi iskolában folytassák tanulmányaikat. Temesvár a zsidóság országos jelentőségű iskolaközpontjává vált. A kolozsvári zsidó középiskola ugyanis, amelytől megvonták a nyilvánossági jogot, 1927-ben beszüntette tevékenységét. A nagyszerűen felszerelt temesvári középiskolának 350 növendéke volt. A diákok létszáma a három intézményben – egyes adatok szerint – időszakonként a 700-800-at is elérte. A nem zsidó vallású növendékek száma nem haladhatta meg a 15 százalékot.

Nagyon sok később tudósként, kutatóként, szak- és szépíróként, orvosként, építészként, muzsikusként, képzőművészként, filmesként, színészként, publicistaként, vállalkozóként, feltalálóként, egyetemi tanárként stb. nevet szerzett diák végezte középfokú tanulmányait a temesvári Zsidó Líceumban. Közéjük tartozott többek között Deák (Deutsch) Tamás, Toma George Maiorescu, Izsák-Bálint László és Szász (Spitzer) János írók, Grosz Sándor, Gárdonyi István, Dunajecz László és Rózsa György újságírók, Ivándi Ferenc műkritikus, Bánlaki Szőnyi István festő- és Szobotka András szobrászművész, Bleyer György építész, Taub János és Anatol Constantin színházi rendezők, Junger Ervin zeneszerző, Johann Hollender operaigazgató, Bánát (Hirsch) Gábor hegedűművész, Gál Mátyás, Gerő György, Schatteles Tibor és Kornis Géza emlékirók, Radó Ferenc matematikus, Róth Endre, Tóth Sándor filozófiai szakírók, Izsák Sámuel orvostörténész, Fleischer Ezra filológus, Kaufmann József és Löwenfeld Vilmos, az első romániai számítógép, a MECIPT-1 megalkotói és még hosszan folytathatnánk a sort. A tanintézet államosítását követő évtizedekben a végzetek több mint 90 százaléka elhagyta Romániát, Izraelben vagy a világ fejlett országaiban keresve boldogulást.

Az 1930-40-es években új tanárokkal egészült ki a pedagógusgárda. Közéjük tartozott Hermann Schwartz, Fritz Hauben, Neumann Mária, Ezra Bergler, Schwartz Oszkár, Frucht Ferenc (Anavi

Ádám), Kun Farkas, Fuchs Mózes, Fellner, Roman Baján, Eisekovits Miksa valamint a fiatal, 24 esztendősen Neumann Ernő, a pár éve elhunyt temesvári főrabbi, aki heti nyolc órában hittant tanított. A későbbi költőt és drámaíró, Anavi Ádámot az egyetem elvégzése után, 1937-ben bentlakási felügyelőnek alkalmazta a Zsidó Líceum, ahol nem sok idő múltán filozófiát és lélektan tanított. Figyelmet érdemlő irodalmi munkásságot fejtett ki a tanárok közül Ligeti Sámuel is, aki 1919-ben az *Új Élet* és *Új Világ* című kéreztéletű lapokat szerkesztette, míg az 1920-as évek közepén a *Temesvári Hírlap* felelős szerkesztőjeként és cikkírójaként jeleskedett. Szabó Mózes, aki Ady iskolatársa volt Zilahon, cikkeket közölt a *Szabadhon*, *Szilágysomlyó* és a *Temesvári Hírlap* hasábjain s magyarra fordította Liviu Rebreanu *Jon* és *Ciulandra* című regényeit. Fleischer Lipót a költő Abraham ibn Ezra munkáit rendezte sajtó alá és adta ki több kötetben. Schwartz Oszkár a temesvári zsidóság történetét kutatta és népszerűsítette. Eisekovits Miksa, aki Temesvárról elkerülve a Kolozsvári Állami Magyar Opera első igazgatója lett, egyetemi oktatóként, zeneszerzőként és zenei szakíróként tevékenykedett. Több magyar klasszikus és kortárs költő verseit zenésítette meg.

Szigorodtak a zsidó tanintézetek működési feltételei az 1930-as évek második felében, főleg az Antonescu-rezsim időszakában, amikor az antiszemitizmus határtalan méreteket öltött Romániában. A fajgyűlölet mákonyától elkábított román fiatalok többször is betörték a Zsidó Líceum épületének ablakait vagy különösebb ok nélkül rátámadtak a tanintézet növendékeire. A zsidógyűlölet fokozódott 1940. szeptember 4. után, amikor a vasgárda vette át a hatalmat. Németország Jugoszlávia ellen indított háborúja Temesvárt a hadműveletek "hátországává" változtatta. A Zsidó Líceum épületét az elsők között foglalták le, s katonai kórházat rendeztek be falai között. Az eseményeket *Visszaemlékezés a volt temesvári zsidó líceum és kereskedelmi iskola háború alatti éveire* címen Schwartz Oszkár középiskolai tanár idézte fel az *Új Kelet* 1986. október 21-i számában közölt írásában.

Kiköltöztetésüket követően a zsidó tanintézetek

továbbfolytatták tevékenységüket a hitközségek le nem foglalt helyiségeiben valamint nem zsidóktól bérelt épületekben. Mivel a zsidó tulajdonban levő épületeket kisajátította, birtokába vette a Románosítási Országos Központ. A Zsidó Líceum internátusának épületét a román görögkeleti egyház használatába adták. Az egyik kibérelt luxusvilla a gyárvárosi vasútállomás közelében állott. A nagy kert közepén emelkedő elegáns villát a szövetséges légierő számára katonai célpontnak számító pályaudvar szomszédsága miatt senki sem kívánta kibérelni. A zsidó közösség ellenben vállalta a kockázatot. A tanulók védelmére óvóhelyeket ástak az épületet övező kertben. Napirenden voltak a zsidóverések: az "iskolából" hazatartó diákokat a sötétség leple alatt rendszeresen megtámadták s alaposan helyben hagyták a felheccelt "huligánok". Miután a német hadikórház kiköltözött, a rendőrprefektúra rendezkedett be a Zsidó Líceum Neubauer Gida tervezte épületébe. 1942. szeptember 5-én a rendőrség speciális alakulatai "kommunista szervezkedés" gyanújával több zsidó személyt letartóztattak, s a Zsidó Líceum épületében tartottak fogva, majd legtöbbjüket transznisztriai táborokba deportálták. Huszonhatan közülük sohasem tértek vissza.

A zsidó hitközség 1944. augusztus 23-a után visszakapta az iskolaépületeket, amelyekben 1948-ig zavartalanul tovább folyt az oktatás. A tanügyi reform a többi felekezeti tanintézettel együtt a temesvári Zsidó Líceumot is felszámolta, jogutódlás nélkül megszüntette. A Neubauer Gida tervezte épületbe a sportiskola, majd a képzőművészeti líceum rendezkedett be, az internátusba pedig a süketnémák szakiskolája került. A Székely László tervezte épületbe az 1980-as években Temes megye tanfelügyelősége költözködött be. Hosszas pereskedések eredményeként az 1989-es változásokat követően a temesvári zsidó hitközségnek sikerült visszaszereznie az épületek tulajdonjogát. A sok élvonalbeli művészt elindító képzőművészeti líceum valamint Temes megye tanfelügyelősége jelenleg bérlőként „lakja” és használja a Temesvár központjában emelkedő Neubauer Gida és Székely László tervezte mutatós épületeket. Jövőbeni sorsukat és rendeltetésüket tömény homály fedi.

VICZE KÁROLY

A temesvári izraelita hitközség rövid története

A temesvári izraelita hitközség alapítása összefügg a zsidók Spanyolországból való kiűzetésével. A Spanyolországból kiűzött zsidók egy része keleten telepedett le. Valószínűleg az a rész,

amely Törökországban nem tudott magának egzisztenciát teremteni, tovább vándorolt, így juthatott el Erdélybe és Temesvárra. Hogyan, milyen ellenszolgáltatások fejében kapták meg a spanyol

zsidók a letelepedési engedélyt, erre vonatkozólag nagyon hiányosak az adatok. Azt se tudjuk, hogy kik és pontosan mikor alapították meg a hitközséget. A temesvári régi zsidó temetőben azonban számos évszázados sírkő tanúskodik a hitközség nagy múltjáról és alapítóinak spanyol eredetéről.

Az izraelita hitközség temesvári meglétének első bizonyítékát az a temesvári izraelita temetőben lévő sírkő tanúsítja, amely szerint alatta a Szalonikiből származó, 1636-ban elhunyt Asriel Assael nyugszik, aki orvos volt és egyúttal rabbi. Azt, hogy a török hódoltság idején zsidók is éltek Temesvárott, az 1716. évi török kapituláció 7. pontja bizonyítja, amelyben Savoyai Jenő biztosítja az ittlakó zsidóság számára a szabad elvonulást. A vár átadásakor 12 török- vagy spanyolzsídó család (összesen 144 személy) volt Temesváron. Ehhez adódott az 1735-ben letelepült újabb kis számú spanyol (zsidó) család, majd ezt követően német zsidók is érkeztek a városba.

A zsidóknak Temesváron ekkor még nem volt templomuk, amíg az fel nem épült 1762-ben, 1739-1760 között a törökori Kakas (Savoyai) kapu boltozott csarnoka szolgált a zsidók imaházaként. (Ezt azonban 1817-ben romló állapota miatt veszélyesnek nyilvánították és lebontották.) A mai belvárosi zsinagóga helyén állt az 1762-ben épült első temesvári zsinagóga. Az osztrák adminisztráció kihasználta a zsidókat jövedelmező üzletek kötésére és nyilvántartván létszámukat, türelmi adót, családonként évi 100 frtot szedett tőlük. Német közjogi felfogás szerint ugyanis a zsidókat az udvari kamara szolgálainak tekintették és meg kellett a türelmi taksákkal fizetniük, hogy a császár megtűrte őket az országban. Míg ezt le nem fizették, szatócsüzleteik (Kramladen) zárva maradtak. Temesvár városa az utcák kövezésére és tisztítására 954 frt külön adót is vetett ki a zsidó családokra. Tulajdon bírójuk volt: Mercy kormányzata alatt Politzer Ábrahám. Ő állott a rabinnussal, Mayer Ábrahám Lévível a zsidó hitközség élén. Egyházi elöljárók voltak: Mayer Amigo, Menachim Salamon és Marcus. Ezek feleltek a türelmi és egyéb adók pontos beszolgáltatásáért. 1728-tól kezdve az adminisztráció Menczer Farkas temesvári sörfőzőnek adta haszonbérbe a türelmi adót évi 700 frtért, értékre adván Menczernek, „dass die Anzahl der Juden eher vermindert, als vermehret werde”.

1800-tól 1856-ig Oppenheimer Dávid volt, messze földön híres talmudtudós, akinek vezetése alatt szép fejlődésnek indult a hitközség. Vele egy időben a hitközség elnöke Gerstl Gavriel volt. Ebben az időben a hitközség istentiszteleteit kisebb imaházakban tartották, míg 1862-ben Buziási Einstädter Ignác akkori hitközségi elnök kezdeményezésére felépült az új, modern zsinagóga, melynek költségeit a hitközségi tagok önkéntes adományából fedezték. A mór stílusban épült két tornyú belvárosi templom 1863-65 között épült a bécsi Schuman Ignác tervei alapján 100.000 frt költséggel, és 1865. szeptember 19-én adták át rendeltetésének.

Az izraeliták Temesvárott már 1840-es években két magánjellegű felekezeti iskolát tartottak fenn, egyet a Belvárosban és egyet a Gyárváros-

ban. Ezek az iskolák az 1848-as események idején megszűntek, és csak 1851-ben szerveződtek újra, az akkori felsőbb iskolai hatóság meghagyásából.

Az 1856-ban az izraeliták által befizetett egy millió frt hadisarcból a kormány egyebek között, az öt tankerületben egy-egy mintaszerű négyosztályos elemi iskolát kívánt felállítani és ezek közül az egyiket a Temesi Bánság számára Temesvárott. Ez az iskola 1857-ben négy osztállyal meg is nyílt. A tanerőket a helytartó tanács nevezte ki. Az addig a hitközségtől fenntartott háromosztályú elemi népiskola ugyanilyen jellegű leányiskolává lett 1 tanítóval és 2 tanítónővel. Ezek az iskolák azonban 1872 júliusában az akkori izr. Kongresszus határozatával megszűntek és ettől kezdve a várbeli és a józsefvárosi izraeliták a községi iskolába küldték gyermekeiket.

A gyárvárosi iskola 1857-ben szintén két osztályú leányiskolává lett, 1 tanítóval és 1 tanítónővel, míg a III. és IV. osztályra fellépők, valamint a fiútanulók a Belvárosban nyertek oktatást. Miután 1867-ben kimondták a zsidók emancipációját 1872-ben ez az iskola is megszűnt, s így ettől kezdve már nem volt izraelita felekezeti nyilvános iskola a városban.

A hitközség intézményei: a Chevra Kadisa, amely valószínűleg a hitközséggel egyidejűleg alakult meg és a Leánykiházasító Egylet (al. 1883), mindkettőnek Vértes Adolf volt az elnöke. A hitközség tagjai között többen töltöttek be fontos pozíciókat gazdasági, kulturális vagy társadalmi téren, mint például Jakobi Kálmán, a Turul gyár vezérigazgatója, volt kormánybiztos főispán a Károlyi-kormány alatt; Kun Richárd szeszgyári igazgató, a Kereskedelmi Egyesület elnöke; Ungár Adolf ügyvédi kamarai prodekan; Tyrman József ny. I. oszt. főörzsorvos és Lindner Ármin bankvezér igazgató, Temesvár város ny. tanácsnoka, aki a város fejlődését előmozdító egész sereg közüzem, intézmény, bank és ipari vállalat alapításában játszott vezető szerepet.

Az ortodox hitközség 1871-ben alakult meg, és első elnöke Totis Izrael volt. Kezdetben bérelt helyiséget szolgált imaházul, 1894-ben azonban telket szerzett a hitközség, amelyen 1895-ben felépült a mai józsefvárosi temploma. 1901-ben rabbit választottak Schück Bernát személyében. (A mai józsefvárosi zsinagóga alapkövét Delesega Gyula *Temesvári kalauz* című könyve szerint azonban 1906-ban fektették le, és 1910-ben avatták fel. Felépítéséhez hathatósan hozzájárult az ortodox zsidó hitközség akkori vezetője Schück Bernát rabbi.)

1876-tól 6 éven át a temesvári zsidó hitközség jegyzője Kiss József volt.

Kiss József (Mezőcsát, 1843. november 30. - Budapest, 1921. december 31.) magyar költő, szerkesztő. Apja zsidó falusi boltos, anyja a pogromok elől Magyarországra menekült litván zsidó kántortanító leánya volt. 1850-ben a család a Gömör vármegyei Serkére költözött, itt ismerkedett meg az irodalommal Almási Balogh Sámuel református pap segítségével. Szülei rabbinak szánták, Miskolcon kezdett tanulni. 13 éves korában (1856) Bécsbe szökött. Hazatérte után a rimaszombati gimnáziumban, majd a debreceni kol-

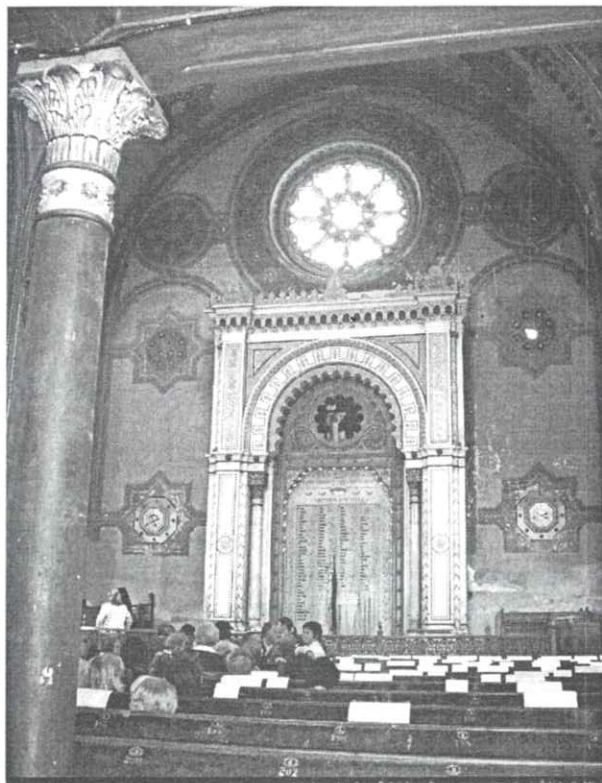
légiumban tanult tovább. 1862-ben abbahagyta a tanulást, 5 évig (1862-1867) vándortanító volt az alföldi városokban. 1867-ben, amikor kimondták a zsidók emancipációját, Pestre ment, hogy kiadassa verseit. A Deutsch-féle nyomdában korrektor, 1871-1873 között a nyomda kiadásában megjelenő Képes Világ című lap szerkesztője. 1874-től súlyos beteg. Első sikerét 1875-ben aratta Simon Judit című balladájával. 1876-tól hat éven át a temesvári zsidó hitközség jegyzője. 1882-től ismét Budapesten élt mint a magyar-francia biztosítótársulat tisztviselője. 1890-től A Hét című folyóirat szerkesztője, ami a Nyugat előfutára volt. Ezzel kezdődik a modern magyar irodalom története. A Petőfi Társaság 1877-ben, a Kisfaludy Társaság 1914-ben tagjává választotta. Pályája kezdetén balladákat írt. Ezek a falusi zsidóság életét ábrázoló tematikájukkal keltettek fel-tűnést. Később abbahagyta a műfajt, új témájává a város, a modern ember problémái lettek. Leghíresebb verse az 1905-ös orosz forradalom hatására íródott.

1897 óta temesvári főrabbi volt Singer Jakab.

Singer Jakab Sajókazincon született 1867. dec. 13-án. 1885-1895-ig volt a budapesti Rabbiképző növendéke. 1894-ben avatták bölcsészdoktorrá Budapesten, 1896-ban pedig rabbivá. 1897 óta temesvári főrabbi. Művei: Jóna próféta (Budapest 1894); Adatok a bánási zsidók történetéhez a XVIII. században; Temes megye és a zsidók polgárosítása; A temesvári zsidók az 1848/49. szabadságharcban; A temesvár-gyárvárosi izr. nőegylet hetvenöt éves története; A Maszkil el Dal 60 éves története; A temesvári rabbik a XVII és XVIII. században."

Az ő rabbisága idején 1899-ben épült fel 150.000 korona költségen a status quo izraelita hitközség gyárvárosi, mór stílusú temploma, mely Baumhorn Lipót budapesti építész tervei alapján készült el a Városligettel szemben. Baumhorn Lipót, a magyarországi zsinagógaépítészet kétségtelenül legnagyobb egyénisége. Több évtizedes alkotói tevékenysége nagy részét zsinagógák tervezése és építése tette ki. Ilyen lenyűgöző számú és magas művészi színvonalú életművel talán csak a színházépítő Fellner és Helmer rendelkezik.

Az 1860-ban Kisbéren született Baumhorn kora egybeesett a magyar zsidóság emancipációjával, a magyar zsidó polgár, a Gründerzeit addig soha nem látott gazdasági boom-jával (amely zsidóság nemcsak megrendelője de finanszírozója is a zsidó templomoknak), tágabb értelemben a magyar zsidóság asszimilációjával, amely soha nem sejtett lehetőséget teremtett az évszázados diszkrimináció és elnyomatás után. E kor közhangulatát nagymértékben befolyásolta az 1882-1883-as tiszaezlári per és az azt övező antiszemitizmus, nemzetközi vonatkozásban a Dreyfus-ügy, illetve annak negatív hatásaként a zsidóság bizonyos körében Herczl révén kibontakozó cionista mozgalom. A kor vallási vonatkozásban is megosztott: a magyar zsidóság kettő, illetve 3 részre szakad. Ilyen politikai - társadalmi- vallási miliőben szocializálódott Baumhorn Lipót, aki a bécsi Technische Hochschule- ban Kőnig, Ferstel és Weyr



A belvárosi zsinagóga frigyszekrénye

neves építész professzorok tanítványaként folytatta tanulmányait. Hazatérve építészként szembesülnie kellett a magyarországi építészetben belüli két domináns irányzattal: a birodalmi megrendelésekre is számot tartó, akadémikus jellegű historikus irányzattal, amelyet Alpár Ignác neve fémjelzett, és a nemzeti stílus megfogalmazásán fáradozó Lechner Ödönnel és körével, a kor és a századforduló legkiválóbb építészeivel, Lajta Bélával, Komor Marcellel, Jakab Dezsővel, akik a magyar szecesszió és a népművészet által ihletett nemzeti stílus kialakításán fáradoztak. Baumhorn Lipót 1883-1894 között a Pártos és Lechner tervezőirodában dolgozott, amely időszak egész munkásságára meghatározó jelentőséggel bírt: nagyvonalú, könnyed rajzkészség, finom és gazdag részletképzés. Stílusára rendkívül módon hatott a Lechner-i eklektikus komponálási mód, amelyhez keleties, illetve reneszánsz, barokk, nem ritkán szecessziós ornamentikát alkalmazott. Épületein szinte mindig megjelennek a Lechner és követői által alkalmazott tégláívek, homlokzaton végigfutó hangsúlyos függőleges lizériák, amelyek túl-emelkedve a főpárkányon a gótika égbetörő hatására emlékeztet. Baumhorn Lipót e bonyolult, lüktető, nagy kihívásokkal teli korban mind művészeti vonatkozásban, mind vállalkozói mivoltát tekintve jól tájékozódott. Maga a zsinagógaépítészet a kor építésze számára viszonylag új terep. Bár olyan nagyszerű elődök szolgáltak modellül, mint a Dohány utcai zsinagógát építő bécsi Ludwig Förster, vagy Rumbach utcai zsinagógát építő fiatal Otto Wagner, ezek stílusa már nem felelt meg a századvég modern szellemiségének. A neológ zsidóság monarchiaszerte egyéni arcúlatú, individuális motívumokkal díszített, látvá-

nyos zsinagógát akart orgonazenével és bimával. Baumhorn kitűnően ráérezett e sokféle igényt és szándékot képviselő zsidó közösség ízlésére, elvárásaira. Egy zsinagógaépítő számára - éljen bárhol és bármikor, valahol mindig a Bibliából ismert Salamon templom a főinspirátor, a modell, az irányadó, az etalon. Baumhorn Lipót és kortársai számára is fontos volt, hogy Jeruzsálem ókori építészteréről, a Salamon templomról valamiféle image-a legyen. Ennek kialakításában nagy szerepet játszottak a XIX. századi közel-keleti ásatások, Moses E. Lilien varázslatos lírai- biblikus képei, amelyek az építészeti motívumok gazdag tárházát képviselték és analóg módon valószínűleg a legrégebbi izraeli templomépítészet alapjául is szolgáltak. Baumhornnak azok a legsikerültebb és legkorszerűbb alkotásai, ahol a díszítő elemek kevésbé dominálnak és a sajátos hatást az épület nagy tömegében megjelenő tipikus keleti gyökerű formaelemek adják. A szecesszió határozott konstruktív vonulatának tekinthető Ceglédi, Újvidéki, Losonci, Gyöngyösi és a Budapest Aréna úti zsinagóga. A Szegedi, Újvidéki, és a Páva utcai ezen felül részletképzésének gazdagsága, rendkívüli finomsága, mégis egységes megformálása révén emelhető ki. Mikor templomainak tervét precíz vallási kontextusba illeszti, mesterét Fürstert követi, ahol minden részlet pontosan kidolgozott ikonográfiai programnak van alávetve.

Temesváron a gyárvárosi zsinagógán kívül ő tervezte a Lloyd-palota és a tőzsdepalota épületét (1910-12) valamint a felsőbb leányiskolát (mai Carmen Sylva pedagógiai líceumot) és a Temes-Begavölgyi Vízszabályozó Társulat székpálatáját.

1908-ban alakult meg Schattelesz Mihály vezetésével a Hatikvah Cionista Egyesület és a község tagjai közül kerültek ki a zsidó nemzeti mozgalom bánágsági úttörői.

1918-ban a temesvári hitközség megnyitotta líceumát és kereskedelmi iskoláját. A líceum igazgatója Marcus József, a kereskedelmi iskoláé pedig Márton Izidor volt. A líceum tulajdonát képezte egy több mint ezer kötetet kitevő könyvtár.

1918-ban egy sokak által utópiának vélt eszme hívei az erdélyi zsidó társadalom megszervezésének az alapját fektették le. Létrejött az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, mely a zsidóságot nemzetként határozta meg. A többségében magyar anyanyelvű és magyar kultúrájú erdélyi zsidóságon belül mély törésvonalak keletkeztek. Az aszimiláns irányvonal mellett egyre nagyobb teret nyert magának a cionizmus, a zsidó nemzeti gondolat. Az összetett, külső- és belső hatások következtében (a nemzetközi helyzet alakulása, antiszemitizmus, cionizmus) a második világháború előestéjére jelentős átalakulás ment végbe az erdélyi zsidó társadalmon belül. A korábbi vallási zsidó intézményháló mellett világi jellegű intézmények, szervezetek jelentek meg, és fejtettek ki széles rétegeket megszólító tevékenységet. Az er-

délyi zsidóság lényegéről, a magyar-zsidó viszonyról, a romániai integráció lehetséges útjairól éles viták bontakoztak ki a kor zsidó értelmiségének körében. Ebben részt vett a temesvári a zsidó közösség is, kéréssel fordulva az erdélyi Kormányzótanácsához:

„A temesvári Zsidó Líceum kuratóriumának kérése az erdélyi Kormányzótanács vallási és közoktatásügyi reszortfőnökéhez az iskola működésének tárgyában, 1920”

A temesvári zsidó hitközség történetét Singer Jakab, a gyárvárosi hitközség rabbija írta meg. A hitközség létszáma 1929-ben 4000 fő volt. Drechsler Miksa volt a főrabbi, Vértés Adolf az elnök, Lindner Ármin és Klein Dávid az alelnökök, Nyíri Jenő a kultuszelnök és Salamon László a hitközségi titkár.

1920-ban még 8.307 zsidó élt Temesváron, viszont az 1930. évi népszámlálás adatai szerint abban az évben már csak 7.264-en vallották magukat zsidónak, vagyis több mint 1000-rel kevesebben.

A mai Erdély területén, amely a történelmi tartományon kívül a Partiumot és a Bánságot is magába foglalja, a népszámlálások szerint 1910-ben mintegy 183 ezer, 1930-ban pedig 192 ezer izraelita vallású személy élt. A Bánság és a Partium területén a holokausztot közvetlenül megelőző időszakban legalább 192 ezer és legfeljebb 200 ezer zsidó élt. 1941-ben a dél-erdélyi zónában és a Bánságban összesen csaknem 41 ezer izraelitát számoltak össze.

A számsorok alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy Erdély, a Bánság és a Partium területén a holokausztot közvetlenül megelőző időszakban legalább 192 ezer és legfeljebb 200 ezer zsidó élt.

A temesvári Szabad Szó 1944 novemberében arról számolt be, hogy 1942 őszén mintegy 800 romániai zsidó férfit, nőt és gyermeket elhurcoltak, köztük 25 temesvárit is. A transznisztriai Mosztovoj környékére vitték őket. Ott "német kolonisták, ukrán rendőrök és román csendőrök" nagy részüket meggyilkolták, és "Kacatova mészégető kementéiben elégették". A temesváriak közül csak ketten tértek haza. Az aradi Szabadság egyik 1945. októberi számából pedig azt tudjuk meg, hogy 1942 nyarán Aradról Transznisztriába deportáltak "sok ezer" olyan személyt, akik korábban izraelita vallásról más vallásra tértek, akik baloldali mozgalmak tagjai voltak, vagy akik "egyszerűen csak utlevelet akartak váltani Oroszországba". Tiraszpolba kerültek, ahonnan egy részüket Berezojkába, más részüket pedig Mosztovojba vitték. A német és román katonaság, illetve csendőrség karmai közül csak néhányan kerültek haza élve.

Mindent egybevetve, nem tévedhetünk sokat, ha azt állítjuk, hogy Dél-Erdélyben közel 40 ezer zsidó élte túl a holokausztot, az ottani közösség soraiból kikerült áldozatok száma pedig legfeljebb egy-két ezerre rúghatott.

Könyvészet

- Berkeszi István, Temesvár szabad királyi város kis monográfiája, Temesvár, 1900
 Borovszky Samu (szerk.): Temes vármegye és Temesvár, Magyarország vármegyéi és városai sorozat
 Delesega Gyula, Temesvári kalauz, Szórvány Alapítvány Temesvár.
 Magyar zsidó lexikon (szerk. Ujvári Péter), Budapest, 1929

PUSKEL PÉTER

Remények, félelmek, emigráció

Szemelvények az aradi zsidóság majd háromszáz évéből

Az első védlevelesektől a Chorin-korszakig

Aki, akár csak felületesen is, meg akar ismerkedni az aradi zsidóság történetével, annak feltétlenül fel kell keresnie a mosóczy-telepi régi zsidó temetőt. Az Arad városában először letelepedett két zsidó család egyikének a sírja még fellelhető ebben a szabad téri hatalmas pantheonban. Eliás Izsák a neve, aki Márkus Mayerrel együtt védlevelet és engedélyt kapott 1717-ben Cosa István aradi várparancsnoktól, hogy beköltözzék a városba. A kedvezményt azonban feltételhez kötötte a vár ura: más héber családot ne hozzanak magukkal.

A 18. század derekán már enyhült a tilalom, mert a korabeli dokumentumok szerint a szokásos taksákon felül már bőséggel fizettek a vármegyének a lakosság bántalmazásai elleni védelmi pénzt, amelyet hivatalos nevén elegánsan „tolerancia adónak” ne-

veztek. Volt egy kis faépítményű zsinagógájuk is az óvárosban.

Az aradi zsidóság életében fordulópontot hozott Chorin Áron rabbi, aki a Torontál megyei hittestvérek lelki gondozását és a hivatalos ügyekben való eligazítását is felvállalta. Alig 23 éves korában Morvaországból került Aradra. Reformátor rabbi, volt, akinek vallásújító tanairól, mai szemszögből nézve is, hosszas tanulmányt lehetne írni. Chorin a vallási szertartásban bevezette az orgonát, a karéneket, megreformálta az imarendet, támogatta a kézművesség elterjedését és a magyar nyelv bevezetését az 1832-ben megnyitott felekezeti elemi iskolában.

A hitújító tanai miatt többször meghurcolt tudós rabbi egyik fő kezdeményezője volt az első komoly zsinagóga felépítésének.

Nos, az aradi zsinagóga története se hétköznapi. Akkoriban ugyanis nem volt szabad zsidó templomot úgy építeni, hogy kívülről is látszódjék rendeltetése. Ez már eleve elrettentő akadálnak látszott.



Chorin rabbi javaslatára 1829-ben mégis nekiveselkedtek hívei, hogy felépítsék a hitközség épületét és belsejében a zsinagógát. A tervező a város egyik megbecsült polgára és későbbi polgármestere, Heim Domokos volt. Mindezek ellenére a zsinagóga felépítése megoldhatatlannak tűnt, mert a lakosság többségének heves ellenállásába ütközött. Amit nappal felépítettek, az éj leple alatt lebontották a környékbeliek. Az elkeseredés szülte a megoldás ötletét. A hitközség elnökét, Hirschl Mózes felküldték Bécsbe. Az élelmes elnöknek sikerült kihallgatást kieszközölnie a császárnál. Az építendő zsinagógát felajánlotta az uralkodónak. Ettől kezdve senki se merészelt akadályozni az építkezést, és a zsinagóga 1833-ban el is készült.

Az akkor már pár száz főt számláló aradi zsidóság bízott a jövőjében, mert a hitközség és a templom épülete is jócskán meghaladta az akkori igényeket.

A korabeli történelmi Magyarországon külsejében is rendhagyó volt az aradi zsidó hitközség és a zsinagóga, akárcsak reformátor rabbija. A négy utcára néző kétemeletes hitközségi épület tetején ugyanis egy kis, fából ácsolt harangtorony ékeskedett. Ez volt ugyanis a környék legmagasabb épülete és tornyában tűzvédelmi biztos figyelte az óvárosi házakat. A közeli Rácvárosban gyakoriak voltak a tüzesetek. Ilyenkor megkondították a toronyban lévő vészharangot. Azért mondogatták akkoriban, hogy aradi zsinagógának nincsen párja, hiszen nemcsak orgonája, hanem harangja is van.

Chorin más vonatkozásban is messze meghaladta korát. 1844-ben bekövetkezett halála után a hitközség a vallási szokásoktól merőben eltérően állított emléket e nagyszerű férfiúnak: mauzóleumot emelt a temetőbe, és benne elhelyezte egy szép kis sírvers kíséretében a reformátor rabbi mellszobrát, amelyet Guttmann Jakab aradi származású művész mintázott meg Milánóban.

Sajnos az értékes szobrot 1998-ban ismeretlen tettesek ellopták a régi zsidó temető Chorin-mauzóleumából. Örökre nyoma veszett.

A tudós rabbi utódai is mindent elkövettek, hogy méltók legyenek messze földön híres elődjükhöz. Steinhardt Jakab, Rosenberg Sándor, majd jóval később Schönfeld Miklós is a város társadalmi életében jelentős szerepet vállaló, nagy általános műveltséggel felruházott vallási vezetők voltak.

Jóval később, az első világháború előtt a sokkal vallásosabb ortodox zsidók is elkezdték zsinagógájuk építését. Ezt a templomot csak évtizedek múlva, a '30-as évek elején sikerült befejezniük.

Reformkori kispolgárok, mecénások és iparbárok

Érdemes szólnunk röviden az aradi zsidóság szerepéről az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején. Az akkoriban alig pár száz családot számláló etnikai és vallási közösség tagjai nagy lelkesedéssel álltak a szabadságharc oldalára, hiszen Kossuthéktól a teljes egyenjogúságukat remélték. Amikor Aradon megkezdődött a nemzetőrség szervezése, szép számmal jelentkeztek a zsidók is, de felvételüket sokáig halogatták. Ennek ellenére Jeiteles Leó, az elemi iskola tanítója Der Patriot címmel újságot adott ki.

Az már a pusztta véletlen műve volt, hogy az 1849. február 8-i aradi utcai harcokat a felkelő sereg csapatokkal a zsinagóga körüli utcákban vívták meg.



Az Asztalos Sándor honvédőrnagy vezette csapatokhoz önkéntesként néhány környékbeli zsidó is csatlakozott.

A szabadságharc iránti szimpátiának és hazafias magatartásnak egyenes következménye az volt, hogy közvetlenül a világosi fegyverletétel után Schlick cs. és kir. tábornok hatalmas hadisarcot vetett ki az aradi zsidókra, amelyet három nap alatt kellett leperkálniuk. És nyilván, nem Kossuth-bankótkban.

Viszonylag keveset tudunk a város egyik reformkori jeles polgáráról, pedig legalább utcanévet érdemelne. Jakob Hirschl bécsi szőnyegkereskedő a 19. század második évtizedében Aradon telepedett le. Házat épített családjának az óváros és a főutca határára, és 1817-ben otthona mellett színházat épített. A Kárpát-medencében nemigen akad ennél régebbi, eredetileg is színháznak szánt, ma is létező kőépület. Nagyon esedékes restaurálása sajnos tulajdonviszonyi pereskedések és kellő anyagi fedezet hiánya miatt várat magára.

Az aradi zsidóság egy másik kiváló családja egy évszázadon át szintén meghatározó volt a város gazdasági, társadalmi és szellemi életében. A hosszú és eredményes lokálpatrióta jelenlét a Neuman család-nak köszönhető. Ez a név mindmáig fogalom, nemcsak Aradon, hanem az egész nyugati országrészben. A népes család több nemzedéke úgy tudott vagyonos lenni, hogy sose feledkezett meg a közről: mindig és minden helyzetben marandandót hagyott maga után.

A Neumanok cselekedeteinek indítékait se nemzetiségi, se vallási szempontok nem motiválták megkülönböztető módon. Kínosan ügyeltek arra, hogy a család jó hírén ne essen folt, s ezt olyan eredményesen tették, hogy az államosítást követő években, a diktatúra legsötétebb esztendeiben se sütötték rájuk az egyszerű emberek azokat a jelzőket, amelyekkel az egykori gyárosokat illették: mindig tisztelettel és

elismeréssel szóltak róluk. Sajnos, a politikai nyomás túllépte a város, a régió hatáskörét: sorsukat így ők se kerülhették el.

A Neumanok életútját megírtam, erre részletesen most nem térnék ki, hiszen a népes család minden tagja az első gyáralapításuk évétől (1851), az utolsó Aradról emigráló családtag, Neuman Ferenc (1911–1997) haláláig a gazdasági élettől a kultúrmecenatúráig hihetetlenül sokat tett ezért a városért. Csupán jelzésszerű felsorolásként: szeszgyárak és nagymalmuk a legnagyobb volt az impériumban és több ezer munkahelyet biztosított. Az 1909-ben alapított textilgyár hírével kiváló kelméi alapozták meg. A bárócsalád által az 1920-as évek végén a gyár mellett munkáskolóniát építtetett, amely az első ilyen jellegű szociális létesítmény volt az országban! Az országos hírű labdarúgócsapat, az ITA (UTA), a csapat stadionja, a szegény sorsú munkásgyerekeket támogató több alapítvány, a napjainkban a nevét viselő gáji általános iskola, két napközi otthon, számos aradi középület, valamint a gyermekkórház egyik szárnya máig maradandó mementói annak, hogy a Neuman bárócsalád mit jelentett ebben az országgrészben.

A „végvári” nemesi előnevet Ferenc József császártól és királytól kapták egy 1884-es gyárlátogatást követően, a bárói címet 1913-ban. Pedig a császár se osztogatta marékka a nemesi címeket a zsidóknak.

És akkor nem tértem ki talán az aradiak köztiszteletnek örvendő és szeretett „Feri bárójának” a legnemesebb cselekedetére. Az utóbbi években a hazai és a külföldi szakirodalomban is egyre gyakrabban bukkant fel a neve. Nyilvánosságra kerültek olyan bizonyítékok, hogy a háború alatt 50 millió svájci franknak megfelelő összeggel környékezte meg Antonescu tanácsadóit, hogy elodázzák a dél-erdélyi és bánási zsidók napirenden lévő deportálását. E hatalmas összeget a román hadsereg rendelkezésére bocsátották.

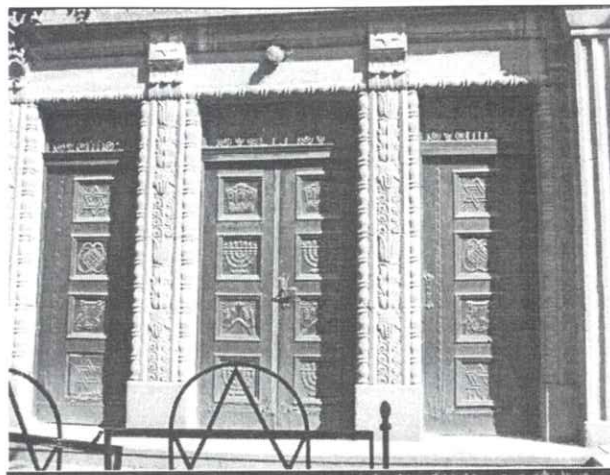
A háború utolsó napjaiban Neuman Ferenc meghívta Aradra Schuyler tábornokot, a Romániával kötött fegyverszüneti bizottság parancsnokát, aki el is fogadta a meghívást.

Az iparbáró család utolsó aradi tagjával, Neuman Ferencsel, ezrek jótévedőjével se tett kivételt a kommunista hatalom. Gyárait, házait, birtokait, stadionját és focicsapatát államosították, ő maga pedig biciklin embercsempészek segítségével jutott át a határon. Floridában halt meg 86 éves korában, de soha többé nem tette be a lábát abba az országba, amely így elbánt vele.

Nyolc és fél nap az életért

Ebből a nagyon sommás eszmefuttatásból sem hiányozhat egy fontos és tragikus mozzanat. A második világháború vége felé, 1944. szeptemberében nyolc és fél napon át az észak-erdélyi zsidóságához hasonló félelmeket élt át Arad mészehitű lakossága, melynek lélekszáma akkoriban már 11 ezer körül járt.

A dél-erdélyi offenzíva során a városba váratlanul betörő magyar csapatok drákói intézkedéseket vezettek be: kötelezővé tették a megkülönböztető sárga csillagot, a várban gettó felállítására készültek. Ujaradot megszállták a Wehrmacht-alakulatok, maga a hírhedt Eichmann is pár napig Aradon tartózkodott, hogy repatriálás szükségességéről győzze meg az újaradi svábokat. (Az izraeli perben ezt beismerte az egykori háborús bűnös). Végül a fronthelyzet gyors változása visszavonulásra készítette a várost



megszálló csapatokat, mielőtt még a gettóba hurcolás megtörtént volna. Ekkor, szeptember 22-én robbantották fel a Maros-hidakat.

A nyolc és fél napnak 9 halálos áldozata volt. Nevük ott áll a régi zsidó temetőben emelt obeliszken. Mindazon aradi zsidóké mellett, akik a vézskorszak áldozatai lettek Aradon, a munkaszolgálati táborokban vagy Észak-Erdélyben.

Ha én gazdag lennék...

A közel 11 ezres lélekszámú aradi zsidóság fénykorában sem tartozott a kímélt vagyonos réteghez. Sőt a nagypolgári életforma is csak egy szűk rétegének adatott meg. Persze akadtak kivételek, hiszen a város gazdasági és társadalmi életében majd egy évszázadon át meghatározó szerepet játszó Neuman dinasztia tagjait nyugodtan dúsgazdagoknak is nevezhettük. Igen jó anyagi körülmények között éltek a Goldschmidt bankház tagjai, a királyi borszállító Bing család, Domány és Eles nagykereskedők, Ottenberg Tivadar, az Aradi Első Takarékpénztár elnök-igazgatója, a Flora likörgyáros, a Reusz család első nemzedéke.

A nagypolgári életmód lehetőségeit megengedhette volna magának több aradi kereskedő, közöttük is elsősorban az ország egyik legfelkapottabb üveg- és porcelánkereskedését vezető Szabó Albert és utódai, az árvaházat és alapítványt létrehozó Fischer Elíz, illetve Deutsch Ignác és nem utolsósorban az első aradi vagyonos zsidó kereskedő, az iskola- és színházépítő Hirschl Jakab. Ők azonban nemcsak viszonylag puritán életvitelűk, hanem karitatív tevékenységük és kiterjedt mecenatúrájuk miatt örvendtek közmegebecsülésnek.

Úgy tűnik, hogy igen szép számmal akadtak a letelepedésük óta eltelt bő két és fél évszázadban a tehető fogalmat meghaladó zsidó magyarok vagy magyar zsidók. (A kettő közti különbség csak arra utal, hogy a vallási hovatartozást, vagy az anyanyelvet és a neveltetés kultúrkörét helyezték előbbre.) Mellettük azonban ott élt a kiskereskedő, iparos, hivatalnok, s a nagy vonalakban velük hasonló anyagi szinten élő orvos, gyógyszerész, mérnök vagy ügyvéd szakmát folytató zsidók nagy száma, akik a középosztályhoz tartoztak.

Az 1920–1970 közötti időszakban Aradon praxist folytató 160 orvos közül 110 vallotta magát zsidónak. De se ők, se a művészi, újságírói, építészeti pályán mozgó zsidók (Iritz Sándor, Szendrey Mihály,

Károly Sándor, Szántó György, Erdős György, Balla Károly stb.) nem tartoztak a gazdagok, legfeljebb a tehetősebb polgárok sorába.

Némiképp kilógott ebből a sorból Stauber József, az Aradi Közlöny tulajdonos-főszerkesztője, aki már budapesti pályafutása alatt vagyona tett szert és miután az aradi lap élén végzett munkálkodásáért 1908-ban nemesi címet és a „nagydorogi” előnevet kapott, a történelmi Magyarország első sajtómagnásai közé sorolhatta magát. Fiai, János és István már kevésbé voltak szerencsések, bár ők is ügyesen vezették az egyik leghosszabb életű erdélyi magyar napilapot, de a gazdasági válság erősen megtizedelte az atyai örökséget és halálukkal a Stauber-vagyont is szétcincálták.

A tömeges exodus

A zsidó vagyonok hanyatlása azonban jóval megelőzte kitelepedésüket, a háború utáni tömeges exodus. Ilyen megközelítésben tehát egészen másként alakult a helyzetük, mint az államosításkor ingatlan és ingó vagyonuktól megosztott román, magyar vagy német polgártársaiknak. A második világháborút megelőző zsidóellenes törvények során elvesztették állásukat, a vézorkorszak alatt pedig számos tulajdonukban lévő ingatlant az állam kisajátította, több családot kiköltöztettek falura. A kötelező közmunkák, a transznisztriai munkaszolgálatra hurcolás, a deportálás veszélye erőteljes érvágást jelentett számos aradi zsidó polgár anyagi helyzetében és a háborút követő években már a korábban vagyonos réteg is többnyire elszegényedett. Ebben az időszakban indult el a tömeges kitelepedés Palesztinába, majd a zsidó állam megalakulása után (1948) Izraelbe.

Az államosítás a zsidóüldözés idején „átmentett” ingatlanoktól is megfosztotta tulajdonosaikat. Így a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben nagy vonalakban befejeződő kitelepedés, hazatelepedés (alijázás) idején már a legtöbb családnak a szülőföld és temetőben nyugvó szeretteik, valamint a szülőföldre fűződő kellemes emlékeik kívül nem maradt sok sajnálni valója. Pregnáns kivételt talán egyedül a végsőkig kitartó iparmágnás, Neuman Ferenc jelentett, aki meglehetősen naivan abban bízott, hogy emberségéért, karitatív tevékenységéért a dolgozói és az új rezsim kiállnak mellette, ám annyira nem volt naiv, hogy vagyona egy részét ne helyezze biztonságba. Gyárai, kedvenc futballcsapata, családi háza és ingatlanjai, alapítványa az istenadta „nép kezére” kerültek.

Ami ezután történt, az közismert...

Restitúció

A zsidó vagyonok visszaigénylése tehát ma már többségében azokat az ingatlanokat érinti, amelyek a helyi közösség kezelésében, tulajdonában voltak.

A restituációs törvény során az immár mindössze 350 hívet számláló aradi hitközség visszaigényelte és törvényileg vissza is kapta az egykori zsidó iskola tulajdonjogát, a Terapia néven ismert volt zsidó kórház (Sebesului utca) épületét, illetve a Seminarul Teologic utcában lévő egykori fiú árvaházat, amelyben napjainkban óvoda működik, valamint két kisebb ingatlant – tudtuk meg Schlesinger Ionel mérnöktől, a hitközség elnökétől. – A hitközség nem kívánja megváltoztatni rendeltetésüket, csupán az történt, hogy állami tulajdonból visszatértek jogos gazdáikhoz – tette hozzá a hitközség elnöke, aki azt is

elmondta, hogy a restituációs törvény alá eső ingatlanok tulajdonképpen a visszaszolgáltatott zsidó vagyonokat gondozó bukaresti Caritatea Alapítvány kezelése alá kerülnek, hiszen a vidéki zsidó közösségek a tagság előregedésével fokozatosan megszűnnek. Még folyamatban van a szülészeti kórház három épületének – az egykori Fischer Elíz leány árvaháznak és a Goga utcában lévő pszichiátriai osztálynak – a visszaigénylési pere.

Komoly veszteség érte viszont a megyei tanácsot, azáltal, hogy a Neuman-család örököse, Feri báró „amerikás” fia visszaigényelte (s azonnal tovább is adta!) a család egykori otthonát, a Horia utcai vendégházat, de a várost is több központi fekvésű, jobbra intézmények által használt ingatlan visszapereklésével.

Még nagyobb a megyei múzeum „bánata”, hiszen restituáció alá esik a Neumanok egykori tulajdonát képező, évtizedekig a múzeum leltárát gazdagító számos márkás festmény, bútor és porcelán. Ha ezek kikerülnek a leltárunkból, a veszteség méretét nehéz érzékeltetni – hangoztatta nemrég Adriana Pantazi, a szépművészeti részleg vezetője.

A maroknyira apadt aradi zsidóság ma komoly erőfeszítéseket tesz, hogy hagyományait megőrizze és a szülőföldjükön maradt, illetve a már intézeti gondozásra szoruló idős embereknek megfelelő életkörülményeket biztosítson. A bő negyven évig mesterségesen elnéptelénített neológ zsinagóga újra megnyitotta kapuit, külföldi előadóművészeket lát vendégül, ápolja kapcsolatait más hitközségekkel, felekezetekkel, az Izraelbe alijázott egykori aradiakkal.

Nem egész háromszáz év alatt egy népcsoport megtelepedett e vidéken, prosperált, és ebben másokat is segített, békében élt szomszédaival, de jelenlegi önfelszámolóási folyamat megállíthatatlan.

Am ennek a három évszázadnak a nyomai még hosszú ideig megmaradnak.



MÉSZÁROS ILDIKÓ

A jövő záloga az emlékezés

1. Beszélgetés dr. Neumann Ernő főrabbiával

2003. március 3-án Görgey Gábor magyar kultuszminiszter nyújtotta át a Scheiber Sándor-díjat dr. Neumann Ernőnek, a temesvári főrabbinak. A hírt a temesváriak többsége örömmel nyugtázta, hiszen a város díszpolgárát, a Románia Csillaga érdemrend lovagját, az ökumenikus mozgalom terjesztésében kulcsszerepet vállaló egyházi vezető szellemi tevékenységét sokan ismerik és becsülik. A temesvári zsidó hitközség irodájában a kitüntetés ürügyén beszélgettem a helyi közösséget 62 esztendeje töretlen hittel szolgáló és irányító nagytudású egyházfővel, akinek szerénységét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy találkozásunk első perceiben kezembe nyomta a magyarországi zsidó hitközségek Új élet című lapjának március 15-i számában megjelent szűkszavú írást a díjátadásról, s ennyit mondott: "Ebben minden benne van."

Hogy mennyi érdekes tudnivaló rejlik egy díj háttérében az már első kérdésem után megmutatkozott.

Dr. Neumann Ernő főrabbi 2004-ben, életének 87. évében hunyt el Temesváron.

Mit kell tudnunk a díj névadójáról, Scheiber Sándorról?

Scheiber Sándor a nemrégiben zsidó egyetemre vált Budapesti Rabbiképző Intézet rektora volt, neve a judaisztikában valóságos világtekintélynek számít. Magam is ebben az intézetben tanultam, ezért külön örömet jelentett nekem, hogy az egyetem jelenlegi rektora, Schöner Alfréd ismertette és értékelte életművét a díjátadáson. A bensőséges hangulatú ünnepségen hetven fő vett részt, ott volt a magyarországi főrabbi, Schweitzer József és Scheiber Sándor özvegye is.

Ki lehet ennek a díjnak a várományosa?

A Scheiber Sándor nevét viselő díjat megalapítása óta ötödször adták át a kuratórium döntés alapján kiválasztott érdemeseknek, akik a hebraisztika vagy a kulturális értékek őrzése területén illetve a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolatteremtésben értek el jelentős eredményeket. Március 3-án Haraszti György történész és jómagam részesültünk az elismerésben. Nem is gondoltam arra, hogy az oklevél és az emlékérem tulajdonosa lehetek, hiszen nem tudtam, hogy határon túli egyházi vezetők is számíthatnak a megtiszteltetésre, mígnem Schöner Alfréd telefonbeszélgetésünkön azt tudakolta, elmennék-e Budapestre, ha a kuratórium nekem ítéli a díjat. Így lettem én az első határon túli díjazott. Nagy kitüntetésnek érzem ezt a díjat, ahogy a munkámat értékelő indoklást is, amelyben többek közt az áll, hogy a példás vallási gyakorlatra, a zsidó értékek konzerválására, a hitközségi jogok védelmére, a másvallásúakkal való kapcsolatok kiépítésére törekedtem.

Magyar anyanyelvű vagyok, tanulmányaimat Budapesten végeztem, a Temesvári Rádió magyar nyelvű

adásában magyarul hirdetem az igét, kedves számomra ez a kötődés. A közösség, amelynek több mint hat évtizede vezetője vagyok, tudatosan őrzi identitását, s ugyanakkor mindig arra törekedett, hogy lojális legyen az őt befogadó országhoz, amelynek fejlődéséhez és fejlesztéséhez munkánkkal hozzájárulunk.

Temesvár életében jelentős szerepe volt a zsidó közösségnek, ennek bizonyítékai, talán már csak emlékeztetői a városban álló zsinagógák.

A temesvári zsinagógák közül csupán a józsefvárosi van használható állapotban, mind a belvárosi, mind a gyárvárosi épület állapota siralmas, szinte rom mindkettő. Eset szó arról, hogy a belvárosi zsinagógát restaurálják, s koncertteremmé alakítják.

Mint a budapesti Dohány utcai zsinagógát?

Azt azért nem. A Dohány utcai zsinagóga ugyanis nem koncertterem, hanem működő templom, hely-



Dr. Neumann Ernő, egykori temesvári főrabbi

reállításához nagy összefogásra volt szükség, izraeli és amerikai támogatásra is. A belvárosi zsinagóga helyreállítására sajnos nincs pénz. A hitélet gyakorlata két imaházban zajlik. Az ifjúságnak nagy szerepe van a közösségben. A fiatalok héber kurzusra járnak, s nagy gondot fordítunk a zsidó identitás-tudat kialakítására és ébrentartására. A múlt héten az ország minden hitközségéből érkezett fiatalok egy háromnapos szemináriumon vehettek részt, ahol két vendégtanár, Schlomo és Zeev nagy lelkesítéssel és szakértelemmel angol nyelvű tanfolyamon fejtetten ki, mit jelent zsidónak lenni.

Ezek szerint a zsidó identitás nem korlátozódik a vallásra.

Nem, a vallás ezen a szemináriumon szinte háttérbe szorult, előtérbe került a történelem, a zsidóság jelenének és jövőjének kérdése, az ősi államhoz való kötődés.

Hogyan birkózott meg a temesvári zsidó közösség a mindenkori kisebbségek létét fenyegető számbeli fogyással és az elöregedéssel?

Amikor idekerültem a temesvári zsidóközösség 12000 tagot számlált. Ennyien voltunk a háború kezdetén, s ennyien megmaradtunk azt követően is. Minden üldöztetés és jogfosztás ellenére is, átvészeltük azokat a rettenetes időket. A magyarországi zsidósággal ellentétben nem kellett sárga csillagot viselnünk, s a deportálás sem fenyegetett, de javainktól megfosztottak, a férfiakat kényszermunkára vették. A hiánytalan túlélési arány erőt adott a közösségnek. Ezután elsősorban Izrael megalakulását követően indult meg az elvándorlás. Ma hétszáz-an vagyunk. Az ökumenikus mozgalomban hallatjuk szavunk, ünnepeinken zsúfolásig megtelnek a termek. Fialjaink ott vannak a nemzetközi táborokban, így a magyarországi Szarvason is minden évben. A temesvári hitközség régiós vezetőszeretpet tölt be a kéthetente megjelenő központi lapunkban, a Realitatea evreiască (Zsidó valóság) szerkesztésében.

A most kapott emlékérmén is olvasható az erőt adó parancs: zachor vagyis emlékezzél. A holocaustra figyelmeztet, s arra, hogy úgy kell élnünk, hogy ez soha meg ne ismétlődhesen. Soha senkivel.

(A Heti Új Szó nyomán)

"Az életem nem volt hiábavaló..."

2. Beszélgetés dr. Sándor Istvánnal

1997-ben a Román Akadémia Nicolae Simionescu-díjat, 2002-ben Akadémiai Életmű-díjat adományozott dr. Sándor István kutatóorvosnak, 2003-ban az Erdélyi Múzeumegyesület Orvosi Szakosztálya Pápai Páriz Ferenc Életműdíjjal tüntette ki. Dr. Sándor István professzor, a Román Akadémia rendes tagja 1953 óta él Temesváron, ahol teratológiai kutatólaboratóriumot alapított, munkája során 246 tudományos értekezése jelent meg, 12 tudományos filmjét használják ma is világszerte, hét külföldi tanulmány társszerzője, négy hazai nagymongráfia írója, 23 tudománynépszerűsítő cikket, sok színházi és filmkritikát jelentetett meg. Holokauszt-túlélő: 70 oldalnyi visszaemlékezése még kiegészítésre vár. A gettóba vonuláskor csak a könyvtárukat siratták meg édesapjával együtt. A felszabadulást követő első müncheni koncerten Csajkovszkij és Mendelssohn zenéje hallatán sírtak újra.

1927. május 16-án született dr. Sándor István Nagyváradon, zsidó vallású magyar érzelmű családban.

Mi nem csak magyar érzelműek, hanem minden vonatkozásban magyarok voltunk, történetesen izraelita vallásúak. Édesapám orvos volt, az első világháborúban a császári és királyi hadsereg első huszárezredének századosa, megőrizte az akkori kitüntetéseit is. 1944-ben először gettóba zártak bennünket Nagyvárad egyik kerületében, s aztán deportáltak. Együtt voltunk Auschwitzban, életem egyik nagy szerencséje az volt, hogy együtt is maradtunk. Három napig utaztunk a marhavagonban, majd megérkeztünk a birkenauai állomásra. Nem tudtuk, hol vagyunk, hiszen semmit sem hallottunk arról, hogy hova visznek, csak gondoltuk, hogy munkára. Mivel csomagot nem vihettünk, felöltöztünk, mindenki több inget, gatyát vett fel, hogy legyen mit cserélni. A mi vagonunkért, amelyben könnyű tüdőbetegek voltak, apám tudószakorvosként is felelt. Azt mondták a betegek maradjanak fent, később megtudtuk,

hogy őket egyesben a gázkamrába vitték. A családom több tagja velünk volt, édesanyám, két nagyanyám, két nagynéném. Már mind leszálltak, csak ketten maradtunk fent egy barátommal, aki szintén egy orvos fia volt. Egy SS-katona be akarta tolni a vagonajtót, de én a lábam a résbe tettem, édesanyám is kiabált letről, hogy „Még fent van a fiam!”. Erre én leugrottam, a barátom azonban fennmaradt, nem is találkoztunk többé.

Hány éves volt ekkor?
16 éves múltam.

Volt sejtelmük arról, hogy hová érkeztek?

Nem, sejtelmünk sem volt. Meg voltunk döbbenve, csíkos ruhájú emberek járkáltak köztünk meg SS-katonák. Következett az elosztás. Jobbra, balra irányította az embereket a tisztetkből álló bizottság. Magas és jól fejlett fiú voltam, édesapámmal együtt balra kerültem, a munkaláger felé, édesanyám és a csa-

ládom többi tagja viszont jobbra ment. Kérdeztem, hogy miért nem tarthatnak velünk, de azt mondták, hogy őket autóval viszik, hogy ne fáradjanak el. Bekerültünk a birkenauai légerbe, ott levetkőztünk boldogan, mert nagy meleg volt 1944. június 4-én. Fertőtlenítettek, letussoltunk, majd felvettük a csíkos ruhát. Két hétig egy szörnyű barakkban laktunk, ezen egy akkora helyen, ahol talán kétszázan fértek volna el. Éjszaka egymás ölében ültünk, másként csak állni lehetett. A kijáratnál volt egy nagy hordó, ha valakinek ki kellett mennie, akkor az egész sor felállt, hogy kiengedje. Szörnyű helyzetben voltunk, de éltünk. Június 5-én már tudtuk, hogy egy nappal azelőtt megtörtént a sikeres partraszállás, s elterjedt a híre. Bízunk benne, hogy hamarosan mi is felszabadulunk, erre egy teljes évet várnunk kellett. Kár lenne most arról beszélnünk, hogy mekkorát vékeztek azok, akik nem bombázták az auschwitzi vasútvonalakat, pedig tudtak a koncentrációs tábor létezéséről. Két hét elteltével újra elosztottak, kiválasztották a 18 évesnél fiatalabbakat. Én a felnőttek közé álltam, édesapám mellé, megtehettem, mert idősebbnek látszóttam a koromnál. Két-három napos vonatozás következett, Németországba kerültünk, munkatáborba. Kaptam egy számot, meg is őriztem, az édesapámét is, 71155-ös volt az övé, az enyém meg a 71154-es. A köztörvényeseké zöld volt, a politikaiaké piros, a többieké pedig, így a zsidóké is, sárga. Csak számokat tartottak nyilván, neveket nem. El kell mondanom, hogy jóval később, a hetvenes években a feleségemmel együtt, aki egy akadémiai kiküldetés során utánam jött, elmentünk Auschwitzba, s meglátogattuk Birkenaut is, ahol utoljára láttam az édesanyámat. Ott 16 nyelven ki van írva az emlékezés, odavittem egy csokor virágot.

Mikor döbbsent rá, hogy többé nem láthatja az édesanyját?

Csak a legvégén, egyrészt nem akartam elhinni, másrészt titkolták is előlem.

A birkenauai látogatásunkkor találkoztam egy francia újságíróval, akinek interjút is adtam. Kicsit féltem, hogy a Securitate nem fog örülni, hogy a francia rádióban szólok, de nem lettek következményei.

Milyen érzés volt ott lenni?

Nehéz elmondani. Rossz érzés volt, nem azért, amit nekem kellett ott átélnem, éhezést, hideget, megaláztatást.

A fogság élménye nem éledt újjá?

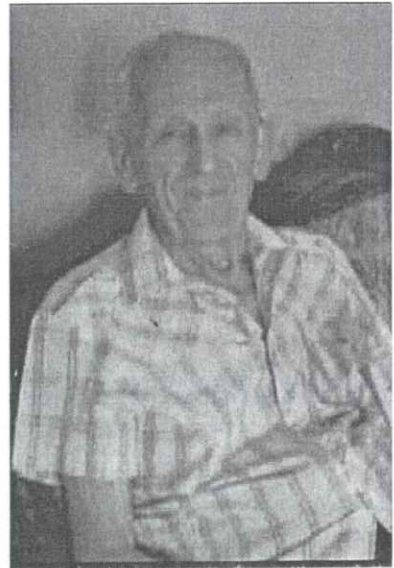
Nem. Az egyetlen dolog, ami akkor megrázott, hogy itt vesztettem el az édesanyámat.

Nagyon anyás voltam. Meglátogattuk a múzeumot, ott szörnyű dolgok vannak: szekrények kofferekkel, gyerekjátékokkal, fogakkal tele.

A német légerben mennyi ideig voltak?

Három hónapig. Ott tolmácskodtam is, mert jól beszéltem németül. Egy nagyon kemény pasas, aki 10 évig volt az idegenlégióban és 15 évig koncentrációs táborban, többet ütött, mint beszélt, kérdezte, hogy ki tud németül, s hát jelentkeztem. De jártunk ki munkára is, síneket, talpfákat hordtunk München egyik külső állomásán, Karlsfelden. Aztán elkerültünk egy nagyobb táborba, ennek két része volt, egyikben lengyel, orosz, francia foglyok, akik az SS uralma alá tartoztak, mi meg a frontot megjárt öreg német katonák fennhatósága alá kerültünk, s meg kell mondanom, hogy ez nagy szerencse volt, mert

már látták, hogy nincs mese, ezért velünk is próbáltak fraternizálni. Ma is örömmel emlékszem egy augsburgi mészárosra, aki nagyon rendes volt, majd nem mindennap ideadta nekem az ebédjét. Bejött a légerbe is, hogy édesapám megvizsgálja. Meg volt egy másik is, aki elmesélte, hogy b a n k i g a z g a t ó volt, meg voltak zsidó barátai, közös zenei élményeinkről is tárgyaltunk. 1945.



Dr. Sándor István

április 30-án közeledtek az amerikaiak Münchenhez, már hallottuk az ágyúkat, mellettünk 500 méternyire volt egy hitlerjugend szakasz, amely légelhárító ágyúit az amerikaiak ellen fordította, s így mi is ágyútűzbe kerültünk. Éjszaka volt, nem volt villanyáram, az őrök is elmenekültek, s hulltak a gránátok és a srappelék. Tőlem másfél méterre ölt meg a gránát egy nagyváradi orvost, sokan haltak meg közülünk ebben a lövöldözésben. De reggel megérkeztek az amerikaiak, dzsipen, rágógumival, fogalmuk sem volt arról, hogy mi kik lehetünk, semmit sem tudtak a lágerekről.

Hányan voltak ekkor a légerben?

Élég sokan, több százan lehetünk, mert állandóan jöttek keletről a transzpontok, nem akarták hogy az oroszok foglalják el őket, s érkeztek folyamatosan a rettentően lesoványodott, kiütéses tifuszban szenvedő emberek. Én jó fizikai állapotban voltam, mert édesapám, aki a légerben orvosként a betegszobán dolgozott, elintézte, hogy én is ottmaradhassak: Az amerikaiak fertőtlenítették az embereket, de a barakkokat nem. Figyelmeztetnünk kellett őket, hogy így ez semmit sem ér. Emlékszem, volt velük egy kubai orvos, aki összebarátkozott velünk, sokat magyaráztuk, hogy kik is vagyunk. Eltelt két hónap is, mégsem akartak hazaengedni. Orvosként kaptunk valamiféle szabadközlekedést biztosító cédulát, s bementünk Münchenbe, ahol egy német munkáscsalád házában jutott nekünk is egy szoba. Nagy élmény volt újra fürdőszobát látni s ágyban aludni, de nem volt mit ennünk, mert egész Münchenben egyetlen üzlet volt nyitva, egy orvosműszerbolt. Az UNRRA Segélyszervezet táborába kellett mennünk, augusztus végéig ott tartózkodtunk. Ott sem lehetett szabadon közlekedni, de mi azért kibújtunk a kerítésen. Mindenféle ember gyűlt ott össze, magyar leventék, szerbek, volt légerfoglyok. Apám segített valamit a szerbeknek, s hálából becsempésztek néhány váradiit is a jugoszláv transzportba. Szerencsém volt, engem addig nem vertek meg a táborban, de ott egy amerikai katona megpofozott a felszálláskor.

Nyitott ajtajú marhavagonban utaztunk, a még élő Bécsen keresztül érkezünk meg Jugoszláviába, ahol angolok voltak, s azt követelték, szálljon le, aki nem szerb. Montenegrói fekete hajú, fekete bajszerű parasztkok ponyvák alá bujtattak, s becsempésztek az

országba. Ljubljanán át jutottunk Zágrábba majd Belgrádba, a hitközségnél kértünk segítséget, végül a román határhoz értünk. Egy szovjet katonavonattal átjöttünk. Akkor voltam először Temesváron. A hitközségen megebédeltünk, pihentünk egy ügyvéd lakásában, s másnap hazamentünk Nagyváradra.

Nem gondoltak arra, hogy nincs miért hazamenniük?

Nem. Eszünkbe sem jutott, hogy máshová is mehetnénk. Később visszakaptuk a lakásunkat, barátaink még néhány értéktárgyat is eldugtak, szőnyeget, ezt-azt, lassan helyrejöttünk édesapámmal, de csak ketten voltunk. Nagyon rossz lelkiállapotba kerültem. Apám biztatott, hogy csak tanuljak, fejezem be az iskolát, az egyetemet, s felejtsem el azt, ami volt. Elvégeztem a nyolcadik osztályt, három hónap alatt el lehetett végezni, majd Kolozsváron érettségiztem.

A deportálás előtt hová járt iskolába?

Nagyváradon a neves szónokról, Kecskeméti fő-rabbiról elnevezett zsidó líceumba jártam, amíg össze nem vonták egy másik iskolával. Érettségi után a marosvásárhelyi orvosi és gyógyszerészeti egyetemre jelentkeztem, 1945 késő őszen. Az egyetem nem kezdődött el, mert a vásárhelyi magyar protipendáda és a román reakció nem akarta, hogy magyar egyetem legyen, ezért csak 1946 áprilisában kezdhettünk el tanulni. Hogy milyen körülmények között, arról jobb nem is beszélni, nem volt hely, nem voltak székek. Volt egy nagyon jó anatómiatanárunk, Környey professzor, egy neves idegsebész, aki nem tűrt beleszólást az egyetem dolgaiba. Arra kértük, hogy ne kelljen az idegrendszer is megtanulnunk, mert három hónap alatt az lehetetlen, de elutasította a kérést, ezért hárman elmentünk Mogyorósi Sándor párttitkárhoz, aki megértett minket. A professzor viszont lemondott, és elment Magyarországra. Elvégeztem az egyetemet, három évig ott voltam tanársegéd. A disszertációm vezető tanár is áttelepült Magyarországra, ezért a minisztériumban azt tanácsolták, hogy jöjjenek Temesvárra, Menches professzorhoz, aki embriológus volt, de kórbonctannal is foglalkozott, hát így kerültem ide 1953-ban. Az ő hatására lassan én is embriológussá vedtettem át. Mivel igen kevesen, csupán hárman rendelkezünk doktori címmel, akadémiai kutató lettem, kezdetben főkutató voltam, majd 1970-ben átvettem professzoromtól a laboratórium vezetését.

Mennyi ideig dolgozott?

Közel ötven évig, hiszen 1948-ban kezdtem el még diákként a munkát a marosvásárhelyi kórbonctanon, majd itt folytattam Temesváron.

Egy embriológus mivel foglalkozik?

A születés előtti élet normális, az egyedét létrehozó mechanizmusaival, de a kóros, patológiás vonatkozásokkal is. A fejlődés folyamata megzavarodhat, kialakulnak a fejlődési rendellenességek, amelyekkel a teratológia foglalkozik. Hosszú időn keresztül minden fejlődési rendellenességet csodának vélték, ezért nevezték el így. Mi kísérleti fejlődéstannal foglalkoztunk, mesterséges behatásokkal vizsgáltuk, hogy mi és hogyan károsíthatja az embrió fejlődését.

Mi és hogyan károsíthatja az embrió fejlődését?

Számos olyan tényező van, amely káros a születés előtti fejlődésre. A mi laboratóriumunk volt az első a világon, amely felfedezte az egyik ilyen tényezőt. A mindennapi mérgeket, a nikotint, a koffeint és alkoholt jagsolta a professzor, s mi az alkohollal kezdtük meg a munkát. Kiderült, hogy súlyos elvál-

tozásokat okoz csirke-, majd később patkányembrióon. Közöltük ezeket az eredményeket, s kijelentettük, mivel az állati és az emberi fejlődés különösen a korai szakaszban igen sok hasonlóságot mutat, biztos, hogy az ember esetében is hasonlóan káros hatású az alkohol. Ekkor még sokan azt állították, hogy a fejlődést nem gátolja az alkohol. Csak évekkel később közölték amerikai kutatók az emberi embrióval kapcsolatos eredményeiket, ekkor átvették a mi elnevezésünket, az alkoholembriópátiát, s ezt jelezték is, mondván, hogy Sándor és munkatársai már 1965-ben felhívták erre a figyelmet. De más kérdésekkel is foglalkoztunk, a testtengely, a gerincoszlop kialakulásával, illetve embrióátültetéssel. Mi végeztük az első ilyen egérkísérletet, ami a jelenlegi lombikbébi programok létrejöttét tette lehetővé, mégha ezt ma nem is emlegetik.

Ma már köztudott az alkohol embriókárosító hatása?

Sokan tudnak róla, de talán az orvosok ma sem kezelik a kérdést kellő komolysággal. Ugyanis az alkohol nemcsak látható rendellenességeket okoz, hanem funkcionális zavarokat okozhat, amelyek miatt később a gyermekek figyelmetlenek, izgatottak lesznek az iskolában, persze nagyon sok káros hatás okozójáról nem is tudunk, hiszen naponta hoznak létre új vegyi anyagokat, amelyeknek hatását nem is vizsgálják. Szerencsére ma már azért a legtöbb gyógyszer használati utasításában ott, a figyelmeztetés, hogy várandós nőknek nem ajánlják. A mi véleményünk szerint a legkisebb mennyiségű alkohol is káros lehet, nem kivétel a sör sem, sőt a legártalmasabbnak tűnt a kísérleteink során, pedig volt idő, amikor a sörfogyasztást ajánlották a szoptató anyáknak. A teratológia és az embriológia rendkívül izgalmas terület a biológiának, de nagyon nehéz, ezért is művelik viszonylag nagyon kevesen.

Mitől nehéz?

Egyrészt attól, hogy sok részlet- és háttérismertetést követel, másrészt pedig a beavatkozások is nehezen végezhetőek el, az embrióval való foglalkozás nagyon igényes dolog, jó szemet, jó kezet igényel, megfelelő műszereket, s nagyon időigényes is. Ezt a munkát nem lehet másként csak igen jó csapatban végezni. Sok nagyon jó munkatársam volt, de volt egy technikusom Slechta Béla, aki nélkül sokkal kevesebb eredményt érthettünk volna el, mert technikai zsenialitása révén minden műszert megcsinált, amire csak szükségünk volt. 1970-ben a közegészségügyi hivatal fennhatósága alá utalták át a laboratóriumunkat, 1989 után pedig megszüntették, pedig az egyetlen következetesen elméleti kutatásokat végző embriológiai laboratórium volt Romániában. Nagyon komoly kapcsolataink voltak a bukaresti Sejtbiológiai Intézettel, jó barátságban voltam Simionescu akadémikussal, az intézet igazgatójával, a Sejtbiológiai Társaság alelnöke is voltam, de a laboratóriumot a megszüntetéstől ez sem mentette meg, a tudatlanság és a közöny okán nem érthette meg a 21. századot..

Öt tudománynépszerűsítő és négy tudományos könyvem jelent meg, hiszen az volt az elvünk, hogy csak az lehet tudományos kutatás, ami újat hoz, illetve, hogy nem a könyvészet alapján írunk új könyvet, hanem a magunk eredményeiről számolunk be. Életműdíjat kaptam az Akadémiától, a munkacsoport megkapta az Akadémia Babeş-díját, az EME Pápai Páriz Ferenc-díját. Örömmel nyugtáztam, de nem a dicsőség miatt, higgye el, hanem mert tudom, hogy az életem nem volt hiábavaló.

VICTOR NEUMANN

Gazdasági helyzet és a két világháború közti Románia civilizációjához való hozzájárulás

(Részletek a szerző

A bánáti zsidók története. A közép- és kelet-európai multi- és interkulturalitás tanúságtétele című az Atlas Kiadó által 1999-ben, Bukarestben kiadott könyvéből.)

A bánági zsidók által az első világháború utáni időszakban üzött foglalkozások azt jelzik, hogy inkább az értelmiségi pályákat, az ún. szabadfoglalkozásokat kedvelték: mérnökök, ügyvédek, tanárok, orvosok, gyógyszerészek, iparosok, kereskedők voltak. A Monarchia utolsó két évtizede igazolta tevékenységük gazdasági és társadalmi hasznosságát, növelte megbecsülésüket, s a felsorolt foglalkozások iránti bizalmukat. A hagyományos mesterségek előnyösnek bizonyultak, hiszen az új román állam keretei közt is művelhették őket. Így az aradi és az Arad környéki zsidók 38%-a a huszadik század elején kisiparos volt. A kereskedelem is első helyen szerepelt mind a bánági központokban, mind a vidéken élők soraiban egyaránt. Az aradi zsidók 55%-a kereskedő volt, miképpen hozzájárultak annakidején a Monarchia gazdasági fejlődéséhez ugyanúgy a két világháború közti Románia gazdaságában is jelentős szerepet vállaltak magukra.

Nincs ez másként Lugoson sem. Minden családban legalább egy ember kereskedelmi tevékenységet is folytatott. Resicabányán és Oravicabányán nagy számban éltek kiskereskedők, de a város életéből az egykori birodalom központjaiból érkezett művelt nagykereskedők sem hiányoztak. Temesváron igencsak megbecsülték a zsidó kereskedelmi cégeket, az üzletemberek együttműködése gazdasági és politikai egyensúlyt teremtett. A zsidó kereskedők bécsies eleganciáját a város lakói de az idelátogatók is értékelték, s ennek eredményeképpen sajátosan alakulhatott a zsidó-német, a zsidó-magyar, a zsidó-román kapcsolatok rendszere. A temesvári és bánáti társadalmi helyzet értékelésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a csodálatot, amely a zsidók szervezőkészségét és a gyakorlati élet terén megnyilvánuló mozgalmasságukat övezte.

A vállalkozók is folytathatták tevékenységüket, hiszen a román állam saját szakértők hiányában kénytelen volt igénybe venni szakmai, szervezői felkészültségüket. Az is igaz, hogy az a hírnév és megbecsülés, amelyet a zsidó vállalkozószellem a bánáti lakosság körében élvezett, egy időre hátráltatta a

Brătianu-féle Nemzeti Liberális Párt törekvését, amely román származásúakkal kívánta leváltani a korábbi vállalkozói réteg egészét. A bánági kisebbségek száma igen magas volt a világháborúk közti két évtizedben, ami elsőbbséget biztosított a helyi gazdasági érdekek érvényesülésének a román kormányok kétségtelenül etnicista elméletei és rendelkezései ellenére is.

A temesvári textilipart a zsidó vállalkozók tartották fent, hiszen a gyapjűfeldolgozó vállalatok tulajdonosai, társtulajdonosai vagy igazgatói a zsidók köréből kerültek ki. Többek közt megjegyzésre érdemes a Singer család és Theodor Hecht igazgató és részvényes neve. A temesvári kesztyű-, cipő- vagy kalapgyárak tulajdonosai vagy irányítói zsidók voltak. Nem ritkán a mesterek és a legkiválóbb szakmunkások is az ő soraikból származtak. Így volt ez a hagyományoknak megfelelően a sörgyárban is, ahol a második világháború után is hasonló helyzet alakult ki, s az iparág működtetésében a zsidó hozzájárulásnak döntő szerep jutott. A példák emlékeztetéseket, így Francisc Theiss főmérnöké, aki 1979-től máig irányítja a sörgyári termelést.

Az aradi gazdasági életben is jelentős szerepet vállaltak a zsidók. A magyarok és svábok mellett ők alkották a városi középosztályt. A Neumann család 1900-ban létesült szövőgyára rendkívül jelentős volt a második világháború előtt, a könyv külön fejezetében térünk majd ki ennek az intézménynek sajátos



nemzeti jelentőségére illetve arra, milyen befolyással rendelkezett az üldöztetés időszakában egyik tulajdonosa, Franz von Neumann báró (Francisc Neumann de Végvár). Maradjunk most annyiban, hogy az aradi textiliparban is jelentős volt a zsidó szerepvállalás, hiszen a 13 szövőgyár közül hét volt zsidó kézen. A vegyiparban 12 vállalatból négy, a 4 építőanyaggyártó közül három, míg a 16 nyomda közül hétnek volt zsidó tulajdonosa. Az aradi ecetgyárak, a temesvárihoz és a lugosihoz hasonlóan zsidó vállalkozók tulajdonát képezték. A három hangszerkészítő gyár közül kettő volt zsidóké. A fafeldolgozásban elfoglalt jelentős szerepük bizonyítéka az 1926-ban létrejött Czettel-gyár. A gépgyártóipar is az 1924-ben megnyílt Grundmann vállalat révén fejlődhetett. A gazdasági szerepvállalás újabb bizonyítéka, hogy a városban nagyszámú iparosműhely működik. Az Arad megyei községek birtokviszonyai is egyértelműen bizonyítják, a régió gazdasági fellendüléséhez jelentősen hozzájárult a zsidóság: tíz malom, három fűrészgyár, egy szeszgyár, három olajmalom, egy posztónyűvő, egy sódergyár, egy kőkitermelő szerepel az aradi települések zsidó családjaitól elkobzott javak Ion Antonescu tábornok kormányára által 1942-ben kiadott vagyonelkobzási jegyzékben.

A zsidó bankárok meghatározó szerepét igazolják olyan pénzintézetek is, mint az Arader Allegemeine Sparkasse, a Román Comitats Sparkasse, az Olasz Bank vagy a Aradán Banktársaság.

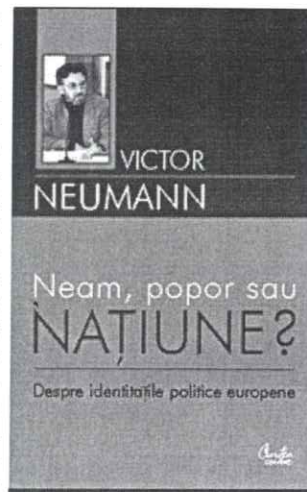
A két világháború közti lugosi gazdasági élet áttekintésekor a zsidó tőke jelenlétének és kezdeményezőkézségének lehetünk tanúi. A 18-20 ezer lakost számláló városban a zsidó népesség száma elérte az ezret, tevékenységüknek látható eredményei voltak a gyógyszeriparban, elismertségnek örvendtek a Vértes Fivérek, a malomipar és kenyérgyártás terén monopolhelyzetben volt Deutsch Zoltán, Goldmann Boris és Schwartz Klára Klára malma; a textilipart jól fejlődő gyárak képviselték, mint a Braun-gyár, a Barát& Lengyel, a Krammer testvérek 700 munkást foglalkoztató Textilvállalata. A játékgyártást a Sidon és Jaulusz név fémjelezte. Három kitűnő nyomda is működött Lugoson: a Schlinger család tulajdonában lévő Auspitz, a Dreichlinger Maximilian vezette Húsvét és Höffer, a Giskalay Lajos és Sziklay vezette Sepher sajtóház és kiadó. Mindnek könykereskedése is volt, ahol saját termékeiket forgalmazták. A Cărășana néven ismert bankot az 1925 és 1935 közötti időszakban Wiecherz bankár vezette. Meg kell jegyezni, hogy a zsidó iparosoknak jelentős szerepük volt az egykori birodalom sajátos városi hagyományainak megőrzésében. Az óraművesek és ékszerészek – köztük a leghíresebbnek számító Braun család – 1872-től tevékenykedtek itt. A divatos öltözékeket a Bronfeld család szabászata biztosította. Stefan Solomon Bristol kávéháza a legkeresettebb lokál volt Lugos belvárosában. Akárcsak Aradon vagy Temesváron a fútcát nem csak a sétálók kedvelték, hanem itt nyílt a legfontosabb üzletek sokasága is. Ezek közül is jónéhány zsidó családok birtokában volt.

A bánági zsidók nem csak a polgári középosztályt képviselték, nem csak a gazdasági élet kovászai voltak. Mint egykor, a letűnt Monarchia központjaiban, most is kulturális érdeklődésük révén a kultúrák és közösségek közti oldott kapcsolatteremtésre törekedtek, és szerepet vállaltak a civil társadalom kialakításában. A Herder-díjas Kurtág György zeneszerző, Kálmán Oszkár a Budapesti Operaház énekes, Strausz Húgó orvosprofesszor, a kolozsvári orvosi egyetem dékánja, Lenke Emánuel rabbi, a neves

fizikus Teller Ede nagy-szülei megannyi beszédes példa a lugosi zsidóság szellemi törekvéseiről. Szinte minden bánági városban neveltetése, művelődési hagyományai, közösségeik gazdasági teljesítménye révén is a zsidóság megteremtette a művészi és tudományos értékek műveléséhez szükséges közeget. A temesvári zeneszerző, Max Eisikovics érdemeit minden romániai zeneértő elismerte. Az aradi filharmonikusok közül kiragygott Weil Magda, Kausner Tiberiu, Berend Mária és sokan mások, akik Románia kulturális értékeit gyarapították. Az ebből a régióból elszármazott zsidók nagy nemzetközi elismerést vívtak ki: Gabriel Banat (Jean Gabriel Hirsch) muzsikusként, miután George Enescu New Yorkban elindította pályáját, fényes karriert futott be az Amerikai Egyesült Államokban.

A közösségek közötti kapcsolat jól működött, ami részben magyarázatul szolgálhat arra is, hogy a két világháború közötti időszakban a bánági zsidóságnak sikerült megőriznie viszonylagos jólétét. A konfliktusok jelentéktelennek tűntek II. Károly és Ion Antonescu diktatúrájának megjelenéséig. Az új államnyelv fokozatos elsajátítása nyomán a zsidóság természetes együttműködési kapcsolatokat épített ki a román lakossággal is. A Bánágban kevésbé, de Erdélyben és Biharban a román lakosság zsidókkal szembeni bizalmatlanságának oka a magyar nyelvhasználatban keresendő. Ezt a feszültséget leginkább a hatóságok táplálták, s az ifjúság soraiban megértésre is találtak. Így történhetett meg 1922-ben Kolozsváron, hogy zsidó üzleteket dúltak fel és fosztottak ki, zsidó diákokat csaptak ki a Felső-Dacia Egyetemről (Universitatea Daciei Superioare), zsinagógákat rongáltak meg, a Mátyás-szobor előtt zsidó imakönyveket égettek. Az elkeseredést csak fokozta, hogy az egyetem tanárai (a szociáldemokrata irányultságú előadók kivételével) nem ítélték el az antiszemita megnyilvánulásokat. Az orvosi egyetem tanára, Papilian azonban kifogástalanul viselkedett, a zsidó származású diákok és tanárok védelmére kelt. Míg az 1921/1922-es tanévben a kolozsvári egyetem orvosi karára 357 zsidó származású diák iratkozott be, addig az 1927/1928-as tanévben számuk 13-ra csökkent. A zsidó hallgatók összlétszáma 151 volt, százalékos arányukat tekintve csupán 5,5%. A fent említett körülmények következtében a bánági és erdélyi zsidó hallgatók arra kényszerültek, hogy nyugat-európai fővárosokban folytassák tanulmányukat. A romániai antiszemizmus kölcsönhatásba került a magyarországival, leginkább az 1919-es Kun Béla vezette Tanácsköztársaság eseményeinek hatására. A csupán nevükben liberális romániai politikusok politikája, a hatalmon lévő pártok neofanariótá gondolkodásmódja, a nyugati polgári demokráciák működését csupán tettetve magatartása vezett az antiszemita hullám megerősödéséhez és elterjedéséhez. Végül eljutott az ország nyugati tájaira, a Bánágba is, pedig Románia leginkább kozmopolita régióját azelőtt a szélsőséges politikai irányzatok hosszú ideig elkerülték.

(ford. M.I.)



MERINU ÉVA

A hajósi sváb cseléd lányok zsidó családokhoz szegődése a XX. század első felében

(részlet a *Bácsország* 48. 2009. évi 1-es számából)



A hajósi sváb lányokat a megélhetési nehézségek sodorták cselédmunka vállalására. A cselédkedés átmeneti foglalkozás volt csupán, amely mintegy felkészítette a lányokat a házasságra, a háztartásvezetésre és a gyereknevelésre. A legtöbb sváb leány cselédévei ugyanis a házasságkötéssel értek véget. A vizsgált sváb leányok zsidó családokhoz álltak be cselédnek. A zsidó családok iparral, kereskedelemmel foglalkoztak, megfelelő jövedelmük révén lehetőségük adódott házicselédnek felfogadására. A lányoknak az otthonuktól eltérő háztartásvezetéssel és vallási közzeggel kellett szembesülniük, ami sokszor csodálkozást váltott ki belőlük. Kíváncsian figyelték a zsidók vallásos megnyilvánulásait, és megütköztek a számukra babonásnak tűnő viselkedésükön, amint az „eltréflizett” edényeket eltörték, elásták. Keresztény vallásuk ellenére nagyon jól érezték magukat a zsidó családoknál, mert egész napjukat betöltő munkájuk ellenére megfelelően étkezhettek, minden nap hús is volt az asztalon, az otthoni szegényes étkezéssel szemben, és a zsidó családok megbecsülték őket a jól végzett munkájukért, és emberi módon bántak a hajósi cseléd lányokkal.

A cseléd munkája

(...) A cselédek betanítását, napi munkájának beosztását a gazdasszony, a nagysága irányította. Különösen nagy örömmel fogadta az olyan cseléd lányt, aki már szolgált zsidó családnál. Így nem kellett mindent megtanítania, és nem kellett félnie, hogy *eltréfliz* (a tréfli a kóser ellentéte, rituális szempontból meg nem ehető ételt, a fel nem használható részt, edényt jelent) valamit. Volt, akit az idősebb cseléd tanított be a zsidó családnál szokásos teendők elvégzésére. (...) Az idősebb leányokat már mindenfélre munkába bevonták, mindenesek voltak. Munkájuk egész napi készenlétet igényelt, az ébrenlét teljes időtartamát átfogta. Reggel általában 6-7 óra tájban keltek, és este 8-9 óráig is dolgoztak. A napi munkájuk a takarítás, a rendteremtés, a tüzelés, a fűtés, segítős a bevásárlásban, a főzésben, a mosogatás, alkalmanként mosás, vasalás, a

jószágok etetése, ellátása, a konyhakeret művelése. Egyetlen napi munka is szinte pihenés nélküli hajsza volt. Nádai Ferencné az alábbiakban számolt be egy napi munkájáról: Minden nap hat órakor kellett kelni. Az első munka, amit el kellett végezni, az udvar és a ház előtti utca felseprése, majd az ágyak bevetése. Nyolc órakor reggelizett a háziakkal együtt, ugyanazokat az ételeket ette, mint munkaadói. Reggeli után a konyhában segédkezett, zöldségeket pucolt, a nagysága keze alá dolgozott. A hét különböző napjain délután végezték a mosást, vasalást. Fémteknőben, háziszappannal mostak, szenes vasalóval vasaltak. A lakás takarítását legtöbbször ő végezte. A konyhában kőpadló volt, a szobában fapadló, ezeket naponta fel kellett mosnia. Mindig mindent tisztán kellett tartani. Különösen nehéz munka volt a szoba padlójának tisztán tartása. Mender Ferencné így emlékezik vissza: *Kalocsán vikszozni is kellett. Mind a két szobát kellett a lábommal bekenni és vikszozni. Nehéz munka volt.* Erdős Béláné sem szerette ezt a munkát. Sükösdön a Stájn zsidóknál kellett vikszoznia: *Egett a lábam, úgy kellett dörszozni. Addig kellett csinálni, hogy csillogjon a padló. Hetente kellett vikszozni.*

Egyes esetekben a bevásárlás, piacra járás is a cseléd dolga volt. Ott vették meg a zöldségféléket, zöldbabot, borsót és a csibéket. A zsidó háztartásokban a konyhai munka sokban eltért a svábokétól. Egy esetet kivéve egyikük sem főzhetett. Mindig a gazdasszony sütött-főzött. Stadler Ferencné Baján egy reformzsidó családnál szolgált, akik már nem az ortodox étkezési szabályokat követték, ott a főzés is beletartozott a cseléd lány kötelezettségeibe. A többi családnál a cseléd lányok csak az alapanyagok előkészítésében, a zöldségfélék pucolásában vehettek részt. (...) A cseléd lányok szerint a legtöbb zsidó háznál ugyanazokat az ételeket főzték hétköznapon, mint a sváb családoknál: zöldbab-, borsó- és tökfőzeléket, a húsfélék közül főleg baromfit, leginkább csibét és halat. Készítettek túrógombócot, krumplicsészét, grízcsészét, de csináltak krumplics gombócot vagy krumplics kuglit. A volt cselédek el-

mondása szerint a zsidó családoknál minden nap került hús az asztalra. (...)

A zsidó családoknál szolgáló sváb lányok sok, számukra szokatlan dolgot tapasztaltak cselédéveik alatt, amelyeket félelemmel vegyes kíváncsisággal figyelték. A zsidóknál nem vasárnap volt a szent nap, hanem szombat. A zsidók szombaton nem dolgozhattak, ezért pénteken kellett minden ételt előre elkészíteni, így szombaton már csak megmelegítették. A cseléd lány pénteken végezte el a takarítást és minden fontosabb házimunkát. Szombatra általában sóletbabet, sűrűbabet főztek, töltött libanyakkal. Nádai Ferencné, amikor Baján szolgált, a pékségbe vitte el a sóletet, ahol a kemencében készült el az étel. A fazekat mindig lekötve vitte, és rá kellett írni a család nevét, mert több zsidó család is a pékségben készítette el a szombati ebédjét. Mender Ferencné, amikor Hajóson Tapai orvosnál szolgált, pénteken a munka végeztével hazaengedték, de másnap reggelre vissza kellett mennie, hogy megmelegítse az ételt, mert a zsidóknak még tüzet sem volt szabad gyújtaniuk.

A hajósi cseléd lányok kíváncsian figyelték az övékétől különböző vallási szokásokat. Nádai Ferencné a császártöltési hentes zsidónál az alábbiakat tapasztalta: *Jöttek oda sokszor a szomszédokból, meg más zsidók is, és ott tárgyaltak, imádkoztak. Olyan furcsa volt, én nem értettem belőle semmit. Szintén ennél a családnál szolgált, amikor az idős Hartai Samu elhalálozott: Mikor meghalt az öregember, azt megfürösztötték. Utána nem is koporsóba tették, hanem deszkából csináltak egyet, s oda tették bele. Nem is tudom, hány napig voltak ott zsákok, búzával töltve, és azokon ültek. És aztán lett csak eltemetve.*

Mender Ferencné egy miskei rabbinál szolgálva figyelt fel a következőre: *Minden reggel olyan cirkszt csinált. Láttam, hogy egy olyan sapkát tett föl a fejére. Csak én nem érttem, mit énekel.* Ruff Antalné a hajósi Boros családnál az alábbiakat látta: *Néha, mikor takarítottam, akkor a másik szobában a Boros bácsi olyan fehér lepedőféléte vetett át magán és mormolt valamit.*

SZEKERNYÉS JÁNOS

Szobrokká formált tájak, épületek és emberalakok

Temesvár sokoldalú és tevékeny plasztikusa:

Varga Luigi István

Pár évtizeddel ezelőtt valósággal berobbant a Bánság képzőművészeti életébe a keresztnevei egykét önhatalmúlag olaszosító szobrász Varga Lajos István, aki immár hosszabb ideje Temesvárott él és alkot. A Vingán született, alapfokú művészeti tanulmányait Aradon kezdő, majd szobrászművészi oklevelet Vetró Artúr növendékeként Kolozsvárott szerző ifjú tehetség alkotói pályáját Resicabányán kezdte. A temesvári tárlatokra, seregszemlékre beküldött ötletesen megkomponált, korszerű formanyelvű s gondosan megmunkált műveivel korán felébredt a szakmabeliek és művészetkedvelők figyelmét és érdeklődését. Választott neve, - amellyel eredetiségét, különbségét és vagányságát kívánta hangsúlyozni! - egyre szélesebb körben ismertté, megbecsültté vált, majd külön fogalomná veretesült. Napjainkban immár mindenki „Luigi”-ként emlegeti és tartja számon az erős, eredeti és sokoldalú talentummal megáldott, rendkívüli tevékeny és termékeny kiváló plasztikust, akinek nevét immár jóideje országos és nemzetközi viszonylatban is jegyzik. Oszlopos tagja a temesvári szobrászok érdemdús alkotóegyeniségeket tömörítő válogatott csapatának. A Varga Luigi István műhelyéből kikerült műtárgyak eszmei-esztétikai töménységükkel, meghatványozott sűrítettségükkel, mives kimódoltságukkal, megformáltságukkal, műfaji változatosságukkal és sokrétűségükkel hatottak s keltenek megérdemelt figyelmet. A formagazdagság, a plasztikai leleményesség, a magas fokú pallérozottság mellett az 58-ik életévét taposó szobrász művészetének egyik legfőbb erénye és értéke a komplexitás, a műfaji és anyagbeli többretegűség, változatoság. A modern plasztika valamennyi válfaját egyforma intenzitással, osztatlan szeretettel és példás igényességgel műveli. Az alkotóereje teljében levő, tapasztalt temesvári szobrászművész az évek során felhalmozott gazdag és sokrétű művészi eredményeinek, megvalósításainak remek szintézisét nyújtja kiérlelt műveiben, amelyek a kisplasztikáktól a köztéri szobrokig, az érmeiktől a dísz tárgyakig ropant széles kört fognak és ölelnek át.

Többrejtű, rendkívül összetett és sokirányú Varga Luigi István szobrászata. Egyszerűen nem lehet bekatulyázni, egy vagy két rekeszbe tagolni és fölcímkezni műveit, sorozatait. Nagyon sok téma, eszme és gondolat foglaloztatja kitartóan és behatóan Varga

Luigi Istvánt, amelyekhez konokul mindegyre visszatér. Elkészült, végleges anyagokban kivitelezett műveit általában tartalmi ciklusokba sorolja, rendezi. Alapállását, stílusát és eszköztárát is gyakorta változtatja, módosítja és cserélgeti. Egyidejűleg, párhuzamosan készíti figuratív, antropomorf illetve a közvetlen tárgyi és természeti valóságból ihletődött, a szobrászat klaszszikus hagyományait folytató, továbbfejlesztő és -gazdagító szobrokat valamint elvont, végletesen stilizált, áttételes és metaforikus formanyelvű plasztikai kompozíciókat. Egyforma intenzitással vonzódik a szobrászat két nagy vonulatához, alkotási eljárásához: egyaránt készíti faragott és mintázott szobrokat. Ugyanakkor nem esküdött örök hűséget a szobrászati alapanyagok egyikének sem. Bronzba öntött s fába faragott alkotásokkal egyaránt jelentkezik és szerepel a kiállításokon. Némelykor társítja, kombinálja a két anyagot. Művei kisebb hányadának kivitelezéskor a követ, a vásznat valamint a természet által készen kínált alakzatokat, teremtményeket is fölhasználja. Ágdarabkákból, lefűrészelt csapokból, csonkokból, göcsökből szerkeszti egybe bekeretezett installációit, hatásos domborműveit.

Egyfajta megosztottság észlelhető, mutatható ki a szobrászi belső atitűd, megnyilatkozási szándék, a sugallt művészi üzenet tekintetében is. Varga Luigi István szobrainak egy része a tágabb közösséget, az emberiség egészét érintő és foglaloztató témákat taglal, jelenít meg vagy pusztán csak sejtet. Másfelől meg komoly, elmélyült önvizsgálata eredményeit, legfontosabb fázisait, kétségeit és felismeréseit, végkövetkeztetéseit s leszűrt tanulságait vetítette ki, for-



málta expresszív, sokatmondó plasztikai alakzatokká. Sorozatai egyikének összefoglaló címéül egy lélektani szakszót adott: Introspekción, ami magyarul befelé nézést jelent. Az önmagával szembesülő, a mélyen magába néző szobrász a szorongás alapformáit traszponálta szobrokká, művészi alkotásokká.

A szívós kitartással és céltudatossággal dolgozó temesvári képzőművész nem tetszetős, mutatós, szemet elkápráztató szép szobrokat kíván készíteni, hanem magvas művészi üzeneteket sugalló és tolmácsoló, kiérlelt és expresszív plasztikai alkotásokat igyekszik kigondolni és teremteni. Figuratív aszszony-portréinak egyike a Meditáció címet viseli. A megválasztott méretekkkel és arányokkal, az egyszerű, lekerekített, puritán formákkal Varga Luigi István a megmintázott nő egyéniségének, jellemének, lelki habitusának alapvonásait ragadta meg, tárta fel. A temesvári szobrászművész felfogásában és megközelítésében a jó portré alapja és célja a metafora - az áttételesség, a jelképszerűség az a többlet, ami a szoborportrét megkülönbözteti a fényképtől, a tükörképtől. Elvei és szempontjai következetes érvényesítésével alkotta meg két klasszikus költő - Petőfi Sándor és Mihai Eminescu - mellszobrát, amelyeket a 2009-es esztendő folyamán Ujszentesen készülnek felállítani.

A szobrászművész önmagát mintázta meg Átformálódó személy című egész-alakos szobrában. A politikai és társadalmi átalakulás, az özönnyi kétséget és gondot gerjesztő átmenet hosszan elhúzódó időszakában az alkotóhoz hasonlóan sokakat hatalmába kerített az elbizonytalanodás, a kétségbeesés, a kiszolgáltatottság, az identitászavar, a szorongás, a félelem. A korábbi létforma megszokott keretei ledőltek, összekuszálódtak, az egyénnek meg kell találnia helyét a megváltozott, tökéletesen még le nem tisztult létfeltételek közepette. S ehhez mindenekelőtt saját magával kell tisztába jönnie, önazonosságát kell meghatározni, újraértékelnie, alaposan megvizsgálnia. A Varga Luigi István megmintázta figurának nincs ábrázata, nincsenek karakterisztikus,



egyéni arcvonásai. A fej pusztán csak egy kerek plasztikai forma. Az alakot alapvetően akár az átmeneti korszak „névtelen” áldozatának vagy hőséneke is tekinthetnénk. Foglya kilátástalan helyzetének, az ingatag körülményeknek. Páncél vagy drótháló borítja, amely gúzsba szorítja, tehetetlenségre kárkoztatja, de egyúttal össze is tartja. Mozgásában, gesztusaiban korlátozott, de ugyanakkor meg van védve a széteséstől, a teljes darabokra hullástól is.

Világviszonylatban is kivételes művelője a „táj-szobrászatnak”. Művészársaitól eltérően nem avatkozik be a természet teremtette környezetbe, nem a természet nyújtotta látványt igazítja s formálja át, hanem ihletet merít a geológiai képződményekből, a földtani alakzatokból plasztikai alkotásokká lényegítve a hegyhátak, a dombhajlatok, a völgyek, a fodrozó patakok, a vízesések stb. kimeríthetetlen formagazdagságát. A homorú és domború ívek a szobrászban nemegyszer antropomorf képzeteket, összecsengéseket ébresztenek.

Hatványozottan, felfokozottan érvényesül Varga Luigi István újabb műveiben a korszerűvé lényegített ősiség, a mindent leredukáló formai tömörség és szűkszavúság, a világos szerkezeti konstrukciók ki-módolásának, megalkotásának igénye. Varga Luigi István tudatosan kerüli a pátoszt, a bombasztikus fennköltséget, a látványos ünnepélyességet, alkotásaiba helytel-közel némi groteszkiséget, iróniát, csipetnyi humort és játékosságot is vegyít. A torony plasztikai alapforma, archetipus Varga Luigi István művészetében: viszonyítási és tájékozódási elem, szakrális jel s ugyanakkor a felemelkedés, a magasra törés, a megváltás szimbóluma. Varga Luigi István gula-alakzatai, tornyot-formázó alkotásai mindenképpen optimizmust sugallnak és sugároznak.

TÁMOGATÓINK:

Ihász János
Herczeg András
Kaba Gábor
Szilágyi Géza

LAPSZÁMUNK SZERZŐI:

Jancsó Árpád dr. – mérnök, helytörténész, Temesvár

Merinu Éva – muzeológus, Kecskemét

Mészáros Ildikó – magyartanár, újságíró, Temesvár

Victor Neumann dr. – történész, politikai elemző, egyetemi tanár, Temesvár

Pomogáts Béla dr. – irodalomtörténész, az Anyanyelvi Konferencia elnöke, Budapest

Puskel Péter – újságíró, Arad

Szekernyés János – helytörténész, művészettörténész, műkritikus, Temesvár

Turi Tímea – író, költő, újságíró, PhD-hallgató, Szeged

Vicze Károly – helytörténész, történész, Temesvár

régi(j)óvilág

REGIONÁLIS HONISMERETI SZEMLE

Szerkesztőtanács: Dukrét Géza (Nagyvárad), Horváth József (Szabadka), Miklósik Ilona (Temesvár), Szekernyés János (Temesvár), dr. Vekov Károly (Kolozsvár), dr. Zakar Péter (Szeged)

Tördelőszerkesztő: Lázár Ildikó

Tördelés: a *Heti Új Szó* műhelyében

Grafikai szerkesztő: Könczey Elemér

Kiadó: dr. Bodó Barna, a Szórvány Alapítvány elnöke

Szerkesztőség: 300593 Temesvár, Putna u. 7 • Tel/fax: 0356 446 516

Drótposta: diasporatm@rdstm.ro

A lapszám megjelenését támogatták:



Szerkesztőség: Illés Mihály (Temesvár), dr. Jancsó Árpád (Temesvár), Károlyi Attila drd. (Szeged), Kiss Ferenc (Temesvár), Magyari Sára drd. (Temesvár), Mészáros Ildikó (főszerkesztő, Temesvár), Sütő-Egeressy Zsuzsa drd. (Temesvár), Ujj János (Arad), Vicze Károly (Temesvár)



Radnóti Miklós

JÚNIUS

Nézz csak körül, most dél van és csodát látsz,
az ég derűs, nincs homlokán redő,
utak mentén virágzik mind az akác,
a csermelynek arany taréja nő
s a fényes levegőbe villogó
jeleket ír egy lustán hősködő
gyémántos testű nagy szitakötő.

1941. február 28.